

ՈՒՒՍԱՍՏԱՆԻ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ ՀԱՅՈՑ 1915-1916թթ.
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

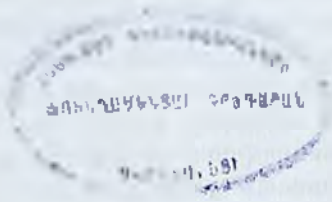
947.923 21912 7

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ ՀԱՅՈՑ 1915-1916ԹԹ.
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ,

A II
86338

Կազմող, առաջաբանի, թարգմանություն
հեղինակ՝ Արմեն Մարտիրյան

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության
թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի
որոշմամբ

Խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան

Մարտիկյան Ա. – Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարա-
րության փաստաթղթերը հայոց 1915-1916թթ.
ցեղասպանության մասին

Դեռևս Առաջին աշխարհամարտից առաջ Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությունը և մասնավորապես նախարար Սերգեյ Սազոնովը նախաձեռնեցին Թուրքահայաստանում բարենորոգումների ծրագրի մշակումը: Երկարատև և ծանր դիվանագիտական բանակցություններից հետո 1914թ. հունվարի 26-ին ի վերջո ստորագրվեց ռուս-թուրքական համաձայնագիրը Թուրքահայաստանում բարենորոգումներ կատարելու մասին:

Պատերազմը հարմար առիթ հանդիսացավ, որ Թուրքիան ոչ միայն հրաժարվի այդ համաձայնագրում ամրագրված բարենորոգումների ծրագրի իրականացումից, այլև հայկական հարցը փորձի լուծել հայերին ոչնչացնելու ճանապարհով:

Դիվանագիտական տարբեր աղբյուրներից Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարություն տեղեկություններ էին ստացվում Թուրքիայում հայերի զանգվածային ջարդերի մասին: Այս տագնապալի լուրերը գնալով աճում էին և լուրջ մտահոգություն էին առաջացնում Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական գերատեսչությունում: Տեղերից եկած հեռագրերում նաև նշվում էր, որ անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռնարկել հայերի կտտորածր դադարեցնելու ուղղությամբ և որ հապաղումը հղի է ծանր հետևանքներով:

Հանդիսանալով Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների ծրագրի նախաձեռնողն ու ջատագովը, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությունը և հատկապես նախարար Սազոնովը չէին կարող անտեսել ստացված լուրերը, քանզի ջարդերի հետևանքով Թուրքիայում փաստորեն ոչնչանում էր հայկական բնակչությունը, որի համար էր նախատեսված Ռուսաստանի նախաձեռնած բարենորոգումների ծրագիրը: Ավելորդ չէ նշել նաև, որ արևմտահայությունը Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության համար հանդիսանում էր այն հիմնական հենարաններից մեկը, որի վրա հիմնվելով Ռուսաստանը մտաղիբ էր հասնել իր կարևոր ռազմավարական խնդիրների իրագործմանը:

Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարը քայլեր ձեռնարկեց միանգամից երկու ուղղությամբ: Առաջին՝ քանի որ պատերազմի հետևանքով Անտանտի պետությունների դեսպանատները փակվել էին Թուրքիայում և այլևս հնարավորություն չկար բողոքել թուրքական կառավարության դեմ հայերի ջարդերի կապակցությամբ, ապա անհրաժեշտ էր, որ Անտանտի պետությունները դիմեին չեզոք պետություններին (ԱՄՆ, Իտալիա), որոնք Կոստանդնուպոլ-

սում իրենց դեսպանների միջոցով կբողոքեն թուրքական կառավարությանը հայերի ջարդերի կապակցությամբ: Երկրորդ՝ առաջարկել դաշնակից պետություններին (Անգլիա, Ֆրանսիա) Ռուսաստանի հետ միասին հանդես գալ համատեղ հայտարարությամբ, որը կիրապարակվեր միաժամանակ երեք պետությունների մայրաքաղաքներում:

Ռուսաստանը գտնում էր, որ այս հայտարարության մեջ հայերի կոտորածների անձնական պատասխանատվությունը պետք է դնել երիտթուրքական կառավարության անդամների, ինչպես նաև այն զինվորական և քաղաքացիական անձանց վրա, որոնք կապ ունենին այդ ոճրագործության հետ: Ի վերջո, Ռուսաստանի դիվանագիտական համառության շնորհիվ Համաձայնության տերությունները, Ռուսաստանի առաջարկությունից մոտ մեկ ամիս անց, 1915թ. մայիսի 24-ին միաժամանակ Լոնդոնում, Փարիզում և Պետրոգրադում հրապարակվեցին հայտարարության տեքստը, որը շատ քիչ փոփոխությունների էր ենթարկվել ռուսական մախնական տարբերակից: Շուտով սակայն Ռուսաստանը և Համաձայնության մյուս երկրները հիասթափվեցին իրենց առաջին քայլից՝ չեզոք երկրների միջոցով Թուրքիայի կառավարությանը հայերի ջարդերի կապակցությամբ բողոք ներկայացնելու մտքից, քանի որ այդ քայլերը ոչ մի արդյունք չունեցան, և Թուրքիայից շարունակվում էին ստացվել տագնապալի լուրեր: Ինչ վերաբերում է մայիսի 24-ի հայտարարությանը, ապա զուտ գործնական առումով այն չէր կարող ազդել Թուրքիայի կառավարության վրա և չազդեց: Այս փաստաթղթի իմաստը կայանում էր նրանում, որ տերությունները Թուրքիային զուշացնում էին այն մասին, որ պատերազմից հետո Թուրքիան ստիպված կլինի պատասխան տալ իր ոճրագործությունների համար: Հայտարարության մեջ Համաձայնության տերությունները փաստորեն ֆիքսում էին հայերի նկատմամբ կատարված ցեղասպանությունը Թուրքիայում, այն որակելով որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն: Այս փաստաթղթի վրա էին փաստորեն հետագայում հենվում ցեղասպանությանը վերաբերող մյուս միջազգային փաստաթղթերը: Մասնավորապես 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության մասին կոնվենցիան տառացիորեն կրկնում է 1915թ. մայիսի 24-ի հայտարարության այն դրույթը, որ ցեղասպանությունը հանցագործություն է ուղղված մարդկության դեմ: 1915թ. ընդունված այս հայտարարության գործնական նշանակությունը կայանում էր հայերին քաջալերելու, նրանց ոգին բարձր պահելու մեջ, այս փաստաթղթով Անտանտի պետությունները Ռուսաս-

տանի նախաձեռնությամբ և զլիսավորությամբ իրենց բարոյական պարտքն էին կատարում հայ ժողովրդի հանդեպ, որը տվեց միլիոնավոր զոհեր, կրեց անասելի դաժանություններ այն պարզ պատճառով, որ կողմնորոշվել էր դեպի Ռուսաստանը և վերջինիս հետ էր կապում իր փրկությունը:

1915-1916թթ. Եվրոպայում ակտիվ գործունեություն էին ծավալել նաև հայ գործիչները՝ Հակոբ Չավրիկը և Պողոս Նուբար փաշան, որը հանդիսանում էր նաև կաթողիկոսի ներկայացուցիչը: Մխալ կլիներ կարծել, սակայն, որ նրանք իրենց բոլոր քայլերով ամբողջովին ինքնուրույն էին և անկախ: Այս գործիչները Փարիզում և Լոնդոնում իրենց բոլոր քայլերի մասին տեղյակ էին պահում ողջ դեսպաններին, իսկ վերջիններս էլ այդ տեղեկատվությունը փոխանցում էին նախարարություն: Նախքան Չավրիկի և Պողոս Նուբար փաշայի Եվրոպա մեկնելը նրանց գործունեության հիմնական ուղղությունները համաձայնեցվել էին արտաքին գործերի նախարարության հետ: Այսպիսով Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությունը վերահսկում էր հայ պատվիրակությունների գործունեությունը Եվրոպայում և նրանց քայլերն ուղղում իրեն ցանկալի հունով:

Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության դիվանագիտական փաստաթղթերում որոշակի տեղ է զբաղեցնում Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն տալու հիմնահարցը: Այս խնդիրը աշխույժ բանավեճի առարկա էր դարձել Ռուսաստանի կառավարական շրջաններում, և տեսակետները կիսվում էին այս հարցում, բանի որ մի մասը գտնում էր, որ հայերին կարելի է վստահել և պետք է վստահել ինքնավարություն տրամադրելով, նկատի ունենալով, որ դա բխում է Ռուսաստանի պետական շահերից, իսկ չինովնիկների մյուս մասը կարծում էր, որ ավելի լավ կլինի գրաված տարածքները վերահսկել առանց հայերի, ինչը ավելի ապահով և անվտանգ կլիներ Ռուսաստանի համար: Ինքը՝ Սազոնովը, սկզբում ինքնավարության կողմնակից էր, սակայն հետագայում մեծամասնության ճնշման տակ ստիպված էր վերանայել իր տեսակետը: Այս իմաստով Արևմտյան Հայաստանի և հայկական վիլայեթների ապագա ճակատագրի խնդիրը դադարել էր 1916թ. սկզբին լինել ինքնուրույն հարց, ավելին՝ դիվանագիտական բանակցություններում Անտանտի երկրների միջև Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության մասին արդեն չէին խոսում: Խնդիրը վերաբերում էր Թուրքիայից գրաված տարածքների բաժանման մասին Համաձայնության տերություններին միջև:

Այս տեսանկյունից հետաքրքրություն է ներկայացնում

1916թ. սկզբից ծավալված դիվանագիտական գրագրությունը կապված Թուրքիայի տարածքների բաժանման հետ և այս հողի վրա մրցակցություն է սկսվում դաշնակից պետությունների միջև: 1916թ. մարտի 6-ին համաձայնագիր է կնքվում Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև, որը ստացել է Սայքս-Պիկոյի համաձայնագիր անունը՝ համաձայնագիրը նախապատրաստող անձանց անունով: Ռուսաստանը բավականին երկար ժամանակ փորձում էր ճշգրտել իր տարածքները և իր ազդեցության գոտին այս պայմանագրի շրջանակներում և, ի վերջո, 1916թ. սեպտեմբերի 1-ին վերջապես միացավ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրին: Այս պայմանագիրը բխում էր զուտ Անտանտի պետությունների շահերից, որտեղ անտեսված էին փոքր ժողովուրդների շահերը: Ըստ համաձայնագրի Թուրքիայի հայկական վիլայեթները և հայաբնակ վայրերը բաժանվում էին ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում մոտավորապես 1916թ. հունիսի վերջ – հուլիսի սկիզբ թվագրվող Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սերգեյ Սազոնովի զեկուցագիրը նախարարների խորհրդին հայկական հարցի վերաբերյալ: Այս ծավալուն զեկուցագրի մեջ Սազոնովը նախ անդրադառնում է այն դիվանագիտական պայքարին, որի արդյունքում ի վերջո կնքվեց 1914թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական պայմանագիրը Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումներ կատարելու մասին: Այնուհետև նա ընդգծում է այն միտքը, որ հայերը միշտ հավատարիմ են եղել Ռուսաստանին և ռուսական գահին, և նրանք արժանի են փոփոխության ու լավ վերաբերմունքի ռուսական իշխանությունների կողմից: Իր զեկուցագրի վերջում Սազոնովը կառավարությանն առաջարկում է չորս կետից բաղկացած ծրագիր, որը նախատեսում էր բարելավել ցեղասպանությունից վրկված արևմտահայերի վիճակը: Սազոնովը Ռուսաստանի պարտքն էր համարում հայերին օգնելը, որովհետև դա ոչ միայն Ռուսաստանի բարոյական պարտականությունն է այն ժողովրդի հանդեպ, որը մեծ քանակությամբ զոհեր և սարսափելի դաժանություններ է կրել Ռուսաստանին հավատարիմ մնալու պատճառով, այլ և դա ուղղակիորեն բխում է Ռուսաստանի արտաքին քաղաքական ու ռազմավարական շահերից: Նախարարը իր զեկուցագրում համարձակվում էր քննադատել նաև ռուսական զինվորական և քաղաքացիական իշխանություններին հայերի նկատմամբ ոչ պատշաճ վերաբերմունքի համար, ինչը Սազոնովի կարծիքով առաջին հերթին վնաս է հասցնում հենց Ռուսաստանի շահերին:

Այս զեկուցագիրը դարձավ վերջինը Սազոնովի համար, ո-

րովհետև դրանից քիչ ժամանակ անց նա հրաժարական տվեց: Ցավոք այս զեկուցագրում եղած դրույթները այդպես էլ մնացին քրթի վրա օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով: Ամբողջությամբ վերցրած Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության գործունեությունը 1915-1916թթ. կրել է հայանպաստ բնույթ, քաֆի որ այդ ժամանակահատվածում հայ ժողովրդի իղձերն ու ցանկությունները համընկնում էին Ռուսաստանի պետական շահերի հետ, ինչը խիստ կարևոր էր հայերի համար:

Չավիազանց հետաքրքրություն է ներկայացնում Սազոնովի զեկուցագրի չորս կետերից բաղկացած ծրագիրը նրա վերջին զեկուցագրում, ինչն էլ դարձավ ճակատագրական արտաքին գործերի նախարարի քաղաքական կարիերայի համար:

1. Ելնելով հայերի հետ անմիջական բանակցություններից և խոստումներից, որոնք Նորին սրբություն Ամենայն հայոց կաթողիկոսին տվել են Նորին կայսերական գերագանցություն կայսեր գիտությանը և համաձայնությամբ, մասնավորապես Նորին կայսերական գերագանցության Կովկասում փոխարքա կոմս Վորոնցով-Դաշկովի կողմից, Ռուսաստանի վրա է հայերի համար այս ծանր, ողբերգական պահին, նրանց ամեն կերպ պաշտպանելու բարոյական պարտականությունը, այն հայ ժողովրդի, որը հավատարիմ մնալով ռուսական գահին և Ռուսաստանին, պայքարի մղեց իր դարավոր կեղեքիչների դեմ՝ զոհասեղանին դնելով իր ողջ գոյությունը:¹

Առաջին կետով Սազոնովը ռուսական կառավարությանը հիշեցնում էր հայերին տրված նրա խոստումների մասին և գտնում էր, որ Ռուսաստանի բարոյական պարտքն էր կատարել իր տված խոստումը մի ժողովրդի, որը Ռուսաստանի պետական շահերի համար զոհասեղանին էր դրել իր ֆիզիկական գոյությունը: Այս հարցը Սազոնովը կապում էր նաև Ռուսաստանի հեղինակության հետ: Խոստումների չկատարելը Սազոնովի կարծիքով կարող էր նսեմացնել Ռուսաստանի հզոր պետություն լինելու հեղինակությունը հայերի աչքերում:

Երկրորդ կետը, ըստ էության, քիտում էր առաջինից, որը վերաբերում էր ցեղասպանությունից փրկված հայկական հատվածի ֆիզիկական գոյության պահպանմանը:

2. Ինչպես Թուրքիան, այնպես էլ հատկապես Գերմանիան

¹ “Армянский вестник” возобновленное издание “Докладная записка министра иностранных дел С. Сазонова Совету Министров по Армянскому вопросу”, с. 190.

ձեռնարկում են բոլոր միջոցները Հայաստանից հայերին տեղահանելու և ոչնչացնելու համար: Բնական է ուստի, որ մեր ռազմական իշխանության խնդիրը պետք է լինի Հայաստանում հայկական տարրի բազմակողմանի պաշտպանությունը, մեր կողմից նրա (Հայաստանի) այս կամ այն մասերի գրավելուն պես, ինչպես նաև հայերի էվակուացիային համակողմանի աջակցությունը մեր նահանջի դեպքերում:¹

Այս դրույթով Սազոնովը ցույց է տալիս, որ հայերի գոյությունը Արևմտյան Հայաստանում ձեռնտու չէ Թուրքիային և Գերմանիային, որոնք հանդիսանում են Ռուսաստանի հակառակորդները, ուստի վերջինս, ի հեճուկս Թուրքիայի և Գերմանիայի, պետք է անի ամեն ինչ, որպեսզի պահպանի հայկական տարրի գոյությունը Թուրքիայում: Այստեղ փաստորեն ընդգծվում է հայերի ռազմավարական դերն ու նշանակությունը Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ:

3. Փախստականներին համակողմանի օգնության ցուցաբերումը, միաժամանակ միջոցների ձեռք առնելը ուղղված այն բանին, որպեսզի նրանք հետագայում չենթարկվեն Կովկասով և Ռուսաստանով մեկ սխռմանը, որ հետագայում հնարավոր լինի վերադարձնել նրանց հետ՝ Հայաստան:²

Երրորդ կետը կարևորում է հայ փախստականների վերադարձի անհրաժեշտությունը Արևմտյան Հայաստան, իսկ դա հնարավոր էր միայն այն դեպքում, եթե Կովկասի իշխանությունները հոգ տանեին և պայմաններ ստեղծեին նրանց վերադարձի համար:

Չորրորդ կետում Սազոնովն ընդգծում է հայերի կարևորությունը ապագայում Ռուսաստանի համար քաղաքական խնդիրները լուծելու ժամանակ:

4. Հատկապես հարկավոր էր հայերի նկատմամբ բարյացկամ վերաբերմունք Կովկասում, ելնելով նրանց կողմից ցուցաբերված ամննացորդ հավատարմությունից դեպի Ռուսաստանը, ինչպես նաև ելնելով նրանց այն դերից, որը հայերը ապագայում կարող են խաղալ Թուրքահայաստանի կառավարման գործում:³

Այս դրույթով Սազոնովը փորձում էր ցույց տալ, որ հայերի դերը Ռուսաստանի համար չի կարելի համարել ավարտված և որոշումներ ընդունել հիմնվելով այս տեսակետի վրա: Սազոնովի խորին

¹ “Армянский вестник”, с. 190.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

համոզմամբ հայերը դեռևս կարևոր առաքելություն կարող են կատարել Ռուսաստանի հետագա քաղաքականության մեջ Արևելքում: Նախարարը, սակայն, ակնարկում էր, որ նրանք այդ դերը կկատարեն միայն այն դեպքում, եթե Ռուսաստանը կատարի իր տված խոստումները և պատշաճ վերաբերմունք ցուցաբերի արևմտահայերի նկատմամբ:

Սազոնովը, կապված լինելով հայկական շրջանակների հետ, որոշակի տեղեկատվություն էր ստանում նրանցից Արևմտյան Հայաստանում ստեղծված իրավիճակի մասին, որը նրան օգնում էր իր գործունեության ընթացքում: Մասամբ նաև այս պատճառով էր, որ նա համարվում էր Ռուսաստանում «Հայկական հարցի» խոշոր գիտակ: Սազոնովի այս վերջին զեկուցագրից պարզ է դառնում, որ նա հիմնվել է հայ գործիչների տրամադրած տեղեկությունների վրա և օգտագործել դրանք: Այս տեղեկությունների պարզ համադրությունն էր, որ արտաքին գործերի նախարարին հանգեցրել էր վերը նշված չորս կետերից բաղկացած ծրագրի ներկայացման գաղափարին՝ ուղղված ռուսական կառավարությանը:

1916թ. ընթացքում Սազոնովի ձեռնարկած կարևոր քայլերից մեկը պետք է համարել փախստական հայերին օգնելու փորձերը: Նա տեղեկություններ էր ստացել հայկական շրջաններից, որ տեղահանված հայերը Տեր Չորի անապատներում օգնության կարիք ունեն, և նա ձեռնամուխ եղավ այդ գործին: Հունվարի 17-ին նա հեռագրեր ուղարկեց Լոնդոնում և Փարիզում ռուս դեսպաններ Բենկենդորֆին և Իզվոլսկուն, հանձնարարելով նրանց դիմել համապատասխանաբար անգլիական և ֆրանսիական կառավարություններին՝ Ռուսաստանի հետ միասին ձեռնարկել մեկ միլիոն ֆրանկի չափով արևմտահայերին միաժամանակյա նպաստի հատկացման գործը: Մրանից բացի Սազոնովը նամակ է գրում նաև Ռուսաստանի ֆինանսների նախարար Բարկին, խնդրելով նրան կարծիք հայտնել Ռուսաստանի կողմից արևմտահայերին 500 հազար ռուբլի տրամադրելու հարցի վերաբերյալ: Ռուսաստանը այս ճանապարհով, ըստ Սազոնովի կկատարեր նպաստի տրամադրման իր բաժինը: Սակայն Սազոնովին սպասում էր հիասթափություն: Ստացվեց ֆրանսիական կառավարության պատասխանը, որտեղ ասվում էր, որ Ֆրանսիան համաձայնություն կտա այս գործին իր մասնակցության վերաբերյալ այն պայմանով, եթե իր համաձայնությունը տա նաև անգլիական կառավարությունը: Անգլիան իր պատասխանում նշում էր, որ իր զանձարանը ծանրաբեռնված է ռազմական զանազան ծախսերով և ի վիճակի չէ տրամադրել պահանջվող գումարը: Անգլիական կառա-

վարությունը միաժամանակ «խորհուրդ» էր տալիս Ռուսաստանին դիմել բարեգործական հիմնադրամներին: Այնուհայտ էր, որ որոշակի պայմանավորվածություն կար Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև, և նրանք միասին ծախողեցին այս նախաձեռնությունը:

Սազոնովին զգուշացրել էին, որ եթե Թուրքիայում իմանան, որ հայերին օգնությունը ցուցաբերվում է Ռուսաստանի կամ Համաձայնության տերությունների կողմից, ապա դա ծանր հետևանքներ կարող է ունենալ տառապանքների ենթարկված և հրաշքով վերկված հայ բնակչության խղճուկ մնացորդների համար: Ելնելով վերը նշվածից Սազոնովը մտադիր էր հավաքված գումարը տրամադրել ԱՄՆ-ի դեսպան Մորգենթաուին, որը այդ գումարը պետք է ծախսեր հայկական պատլիարքարանի գիտությամբ և համաձայնությամբ:

Չնայած որ դաշնակիցները դիվանագիտորեն հրաժարվեցին մասնակցել հայերին նյութական օգնություն ցույց տալու գործին, Սազոնովը այնուամենայնիվ, մտադիր էր հայերին օգնել թեկուզ լոկ Ռուսաստանի կողմից: Սակայն շուտով ստացվում է ֆինանսների նախարար Բարկի պատասխան մամակը, որի բովանդակությունը շատ մեծ էր Անգլիայի կառավարության պատասխան հեռագրին: Հավանաբար Բարկը արդեն տեղյակ էր, որ դաշնակիցները մերժել էին Սազոնովին: Բարկն իր մամակում նույնպես նշում էր, որ գանձարանը ծանրաբեռնված է զանազան ռազմական ծախսերով, և նա նպատակահարմար չէր համարում այս պայմաններում երկրից դրամ դուրս բերել, որն անչափ անհրաժեշտ էր հենց Ռուսաստանին: Բարկը, սակայն, չէր բավարարվում նշված «մասնագիտական» ձևակերպումներով և մամակի վերջում գրում է. «Իսկ տվյալ դեպքում ես առավել ևս դժվարանում եմ համաձայնություն հայտնել նշված գումարը բաց թողնելու համար, մանավանդ, որ այդ գումարը նախատեսվում է վոլխադրել թշնամական երկիր՝ թշնամու հպատակներին օգնություն ցույց տալու նպատակով»¹: Այսպիսով Բարկը, չարաշահելով իր իրավունքները, բացի զուտ ֆինանսական դատողություններից, վերջում արտահայտում է զուտ քաղաքական տեսակետ՝ հայերին համարելով թշնամու հպատակներ:

1916թ. նոյեմբերի 29-ին Սազոնովը Բարկին ուղարկել էր մի նամակ, որտեղ նշել էր, որ հայերին օգնելու խնդրանքով իրեն են դիմել Պետական Դումայի հայ պատգամավորներ Աճեմովը և Պապա-

¹ Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, ժողովածու Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 380:

ջանովը: Սազոնովը նաև նշում է, որ ռուսահպատակ հայերը մտադիր են օգնության համար դիմել նաև Ռուսաստանի դաշնակիցներին և մի շարք չեզոք պետություններին:¹ Նախարարը ակնարկում է, որ հնարավոր է նաև, որ նրանց դիմումը այնտեղ կարեկցանքով ընդունվի: Նամակում Սազոնովը արդեն նշում էր, որ Ռուսաստանը կարող էր ձեռքից բաց թողնել այս կարևոր նախաձեռնությունը: Անդրադառնալով Բարկի նամակում նշված արևմտահայերի թշնամու հպատակ լինելու խնդրին, արտաքին գործերի նախարարը փորձում էր իր գործընկերոջը ցույց տալ, որ նա այնքան էլ լավ չի պատկերացնում արտաքին քաղաքական իրավիճակը և որոշ պարզաբանումներ է մտցնում այս հարցում:

«Ի գիտություն ընդունելով այն, թե ինչ վերաբերմունք են ունեցել թուրքահպատակ հայերը Ռուսաստանի նկատմամբ, և որ այդ դիրքորոշումը ոչ քիչ չափով բացատրում է նրանց հետապնդումը թուրքերի կողմից, ես խիստ չափով ցանկալի եմ գտնում, որ ռուսական կառավարությունը, իր վրա վերցնելով տուժածների օգնության գործի նախաձեռնությունը, հատկացներ դրա համար 500 000 ռուբլի»²: Այստեղ Սազոնովը բերում է միանգամից երկու փաստարկ՝

1. Հայերը տուժել են Ռուսաստանին հավատարիմ լինելու պատճառով և Ռուսաստանը պարտավոր է որոշակի ձևով փոխհատուցել հայերի այդ տառապանքների համար, կատարելով քարոչական և մարդասիրական ակցիա:

2. «Այդ օգնությունը հայերին, իմ կարծիքով, անհրաժեշտ է քաղաքական նպատակներով՝ հայ ժողովրդի վրա մեր ազդեցության հետագա ամրապնդման համար»³: Սազոնովի այս փաստարկները, սակայն, այլևս ոչ մի նշանակություն չէին կարող ունենալ, քանի որ խնդիրն արդեն վճռված էր:

Արտաքին գործերի նախարար Ս. Սազոնովը չափազանց հայրենասեր անհատականություն էր, և նա համոզված էր, որ հայերին օգնելով, նա կարևորագույն գործ է կատարում իր հայրենիքի պետական և ռազմավարական շահերի ու նպատակների համար:

Այսպիսով, սխալ կլիներ Ռուսաստանի կառավարության և հատկապես Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության գերատեսչության և մասնավորապես նրա ղեկավարի՝ Սազոնովի գործունեությունը հայոց Մեծ եղեռնի տարիներին գնահատել միանշանակ

¹ Նույն տեղում, էջ 378:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 379:

դրական կամ բացասական: 1915-1916թթ. Ռուսաստանի քաղաքականությունը հայկական հարցում պայմանավորված էր Ռուսաստանի ընդհանուր քաղաքական շահերով ու նպատակներով, ինչը պետք է գնահատել բնական և նորմալ: Այս իմաստով անհրաժեշտ է Ռուսաստանի վարած քաղաքականությունը համեմատել մյուս տերությունների քաղաքականության հետ ցեղասպանության տարիներին հայերի նկատմամբ: Ակնհայտորեն երևում է, որ Ռուսաստանի քաղաքականությունը ավելի հայանպաստ էր, քան մյուսներիինը: Այս հանգամանքը պայմանավորված էր նրանով, որ հայ ժողովրդի ցանկություններն ու իղձերը առավելապես համընկնում էին Ռուսաստանի, և ոչ թե այլ պետության շահերի հետ և հակառակը՝ առավել շատ Ռուսաստանի շահերն էին համընկնում հայերի իղձերի հետ:

Ա. ՄԱՐՈՒԷՅԱՆ

ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ԳԵՐԱՏԵՍՉՈՒԹՅԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ ՀԱՅՈՑ
1915-1916ԹԹ. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԱՍԻՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ ՌՈՒՄԱԿԱՆ ԴԵՄՊԱՆԱՏԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

*Հեռագիր թիվ 164
15 մարտի 1915թ.*

Հայերի դրությունը Թուրքիայում որոշակիորեն վատացել է: Չորամասերում ծառայող բոլոր հայերը զինաթափված են: Ձեյթունում, ուր ուղարկվել է զինված ջոկատ այստեղ թաքնված դասալիքներին բռնելու համար, տեղի ունեցան բախումներ, որոնք հանգեցրին զինվորական դատարանի հաստատմանը և բնակիչների նկատմամբ դաժան հաշվեհարդարին: Դերտել կոչվող բնակավայրի ողջ արական բնակչությունը արքառված է: Էրզրումի շրջակայքում գտնվող 17 գյուղերից փրկվել են միայն երեքը: Մյուսները թալանված և ոչնչացված են: Ամբողջ երկրով մեկ կատարվում են հայերի ձերբակալություններ: Բուն Կոստանդնուպոլսում ձեռքակալված են 14 հնչակյաններ, որոնք ենթակա են զինվորական դատարանի վճռին: Հայ պատրիարքարանը խիստ մտահոգված է ստեղծված իրավիճակով և վախենում է կոտորածից:

Սերաֆիմով
АВПР, Политархив д. 3504, л. 19.

ԳԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏՈՆՅԱ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

*Գաղտնի հեռագիր թիվ 385
3 ապրիլի 1915թ.*

Խատիսովը ինձ փոխանցեց Սոֆյայից այսօր ստացված հեռագիրը.

«Սխտեմատիկ կոտորած է Էրզրումում, Տերդոլանում, Ձեյթունում և շրջակայքում: Արյունալի բախումներ են Բիթլիսում, Վանում, Մուշում: Ապստամբություն է Կիլիկիայում: Բռնություններ, թալան, սպանություններ Ակնում և ամբողջ Փոքր Հայաստանում: Ողջ

ժողովրդի տնտեսական սնանկացում: Սուլթանական հրահանգ կա հայ զինվորների զինաթափման մասին: Խմբագիրներից մեկը արտրված է Անգորա: «Ազատամարտ» թերթը փակված է: Բողոքներ չեզոք տերությունների առաջ՝ համընդհանուր կոտորածը կանգնեցնելու համար»:

Այժմ Խատիսովը զեկուցեց հեռագրի մասին Պետերսոնին Կովկասի փոխարքայից հրահանգ ստանալու համար՝ բողոքը փոխանցելու եղանակի վերաբերյալ: Ընդ որում Խատիսովը մանրամասն ներկայացրել է հայկական հարցի վերջին փուլը և նախարարության հետ բանակցությունների արդյունքները:

Ստոլիցա

АВПР, Полнгархив д. 3504, էջ 20.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԵՎՈՐԳ 5-ԴՐԸ
ԱՐՏԱԶԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱՍԱՐԱՐ Ս. Գ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

Հեռագիր

7 ապրիլի 1915թ.

Ստացված հեռագրային հաղորդագրության համաձայն, որը հաստատվում է այլ աղբյուրներով, կատարվում է անպաշտպան, անգեմ հայերի կոտորած էրզրումում, Դերջանում, Չեյթունում և շրջակայքում, արյունալի բախումներ Բիթլիսում, Վանում, Մուշում, բռնություններ, թալան, սպանություններ Էզինում, Կիլիկիայում, ողջ հայ ազգաբնակչության տնտեսական սնանկացում: Իմ հոտն անհանգստացած է: Թախանձագին խնդրում եմ Ձերդ գերազանցությանը չմերժել իմ ժողովրդին հետագա հումանիտական հովանավորության և պաշտպանության գործը այս ճգնաժամային պահին, փրկել անմեղ զոհվող քրիստոնյաներին բոլոր հնարավոր միջոցներով: Հոգիս ցնցող սարսռեցնող նորություններով, միաժամանակ հեռագրով դիմում եմ չեզոք պետություններին՝ Միացյալ Նահանգների նախագահին և Իտալիայի թագավորին՝ կոտորվող խաղաղ բնակչության պաշտպանության խնդրանքով: Հարգալից խնդրում եմ ժամանակ գտնել հանձնարարելու ձեր դեսպաններին հիշատակված երկրներում հանուն քրիստոնեության և հումանիզմի, ազդելու վերջիններիս կառավարությունների վրա թուրքահայաստանում հայերի ջարդերն

ու անարգանքները դադարեցնելու նպատակով:

Բարձրագույն պատրիարք,
Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդ
АВПР, Политархив д. 3508, էջ 4.

ՌՌԻՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԸ
ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈԽԱՐՔԱՅԻ ՕԳՆԱԿԱՆ Վ.Վ. ՄԻՇԼԱԵՎՍԿՈՒՆ

*Հեռագիր թիվ 1817
9 ապրիլի 1915թ.*

Թիվ 386 հեռագիրը ստացված է:

Ես առաջարկել եմ Վաշինգտոնում և Հռոմում մեր ներկայացուցիչներին պաշտպանել կաթողիկոսի հայտարարությունը Հյուսիս-Ամերիկյան նահանգների և Իտալիայի կառավարությունների առջև: Թուրքահայաստանի ապագա կառավարման հարցում նախարարությունը դեռ չի եկել վերջնական որոշման: Նման որոշում ընդունելուն պես, անմիջապես տեղյակ կպահեմ Կովկասում, կայսերական փախարքային:

Սազոնով
МОЭИ h. 7, մաս 2, էջ 227

ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼՍՈՒՄ
ՌՌԻՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

*Թիվ 194 հեռագրից
10 ապրիլի 1915թ.*

...Իշխանությունների թալանը հասել է ծայրահեղ չափերի: Քրիստոնյա բնակչությունը, հատկապես հայկական բնակչությունը, ենթարկվում է զանազան հետապնդումների, հաճախ տանջանքների: Ձիմվորական ծառայության զինակոչելու պատրվակի տակ բանտարկում են մարդկանց, առանց տարիքի տարբերության, բռնելով նրանց փողոցում, եկեղեցիներում, խանութներում, տրամվայներում և այլն, ժամանակ չտալով նրանց ոչ կարգավորել իրենց գործերը, ոչ

զգուշացնել հարազատներին:

Հաճախակի են դարձել առանց պատճառի մեր հպատակների բանտարկությունները, որոնց աքսորում են, հաճախ ոտքով, Փոքր Ասիա կամ ձերբակալված պահում այստեղ բանտերում:

Ելնելով վերը նշվածից, դրությունը դառնում է էլ ավելի անհանգիստ և չի խոստանում լավացում, եթե միայն արտաքին պարագաները չվստահեցնեն թուրքիայի կառավարությանը իրեն սպասվող անխուսափելի պատժի մեջ:

Սերաֆիմով

АВПР, Политархив д. 3804, т. 22.

ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈԽԱՐՔԱՅԻ ԿԻՑ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏՈՆՅԱՆ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

Հեռագիր քիվ 431

10 ապրիլի 1915թ.

Այսօր Դիադինից Հայկական ազգային բյուրո է ստացվել հետևյալ հեռագիրը. «Առավոտյան Դիադին եկած 23 տղամարդիկ, որոնք փրկվել են Արչեաից և Մոսոմունից, պատմում են ոստիկանության կողմից թուրքական իշխանությունների հրահանգով տեղացի հայերի գլխովին զնդակահարման և ջարդի մասին: Թուրքերը նրանց հայտնել են մահմեդականների բախումների մասին հայերի հետ, հայերի կոտորածի մասին Վանում: Անհրաժեշտ է ժամանակին հոգ տանել Վանի վիլայեթից փախստականների ենթադրվող զանգվածների բավարար օգնության մասին:

Ստոլիցա

АВПР, Политархив д. 3504, т. 23.

ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԸ
ՓԱՐԻԶՈՒՄ ԵՎ ԼՈՆԴՈՆՈՒՄ
ԴԵՄՊԱՆՆԵՐ Ա. Պ. ԻԶՎՈՒՍԿՈՒՆ ԵՎ
ԿՈՍՄ Ա. Կ. ԲԵՆԿԵՆԴՈՐՅԻՆ

Հեռագիր թիվ 1876
12 ապրիլի 1915թ.

Հղում են կատարում թիվ 1818 իմ հեռագրի վրա:

Նախարարությունում ստացվել են նոր տեղեկություններ ասիական թուրքիայում տիրող անիշխանության և թուրքերի ու քրդերի կողմից հայերին կոտորելու մասին: Բարեհաճեք առաջարկել ֆրանսիական (անգլիական) կառավարությանը հրապարակել մեզ հետ համատեղ Անգլիայի (Ֆրանսիայի) հայտարարությունը՝ ուղղված թուրքիայի կառավարությանը, որտեղ հայերի ջարդերի անձնական պատասխանատվությունը կղրվի թուրքական նախարարների խորհրդի բոլոր անդամների վրա, ինչպես նաև այս իրադարձությունների հետ կապ ունեցող բոլոր քաղաքացիական և զինվորական անձանց վրա:

Հայտարարության մեջ կարելի է հիշատակել Սիրիայի կոտորածից հետո Եվրոպայի կողմից 1860թ. ընդունած պատժիչ միջոցների մասին: Անգլիական (ֆրանսիական) կառավարության համաձայնության դեպքում քարեհաճեցեք պայմանավորվել հայտարարության բնագրի վերաբերյալ, որը ցանկալի է հրապարակել որքան հնարավոր է շուտ և միևնույն օրը երեք մայրաքաղաքներում:

A II
86338

Սազոնով
МОЭН h. 7, մաս 2, էջ 252

ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈԽԱՐՔԱՅԻՆ ԿԻՑ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏՈՆՅԱՆ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

Թիվ 490 հեռագրից
23 ապրիլի 1915թ.

Բերեզովսկին հեռագրում է խատիսովին՝ աղբրեջանական շտաբ են բերվել երեք հայեր, որոնք Վանից ուղարկվել են Արամի կողմից այն տեղեկությամբ, որ ապրիլի 15-ից նոր տոմարով բոլոր

հայերը փակված են քաղաքի հայկական թաղամասում: Ջևղեթ փա-
շան ռմբակոցում է քաղաքը, արձակվել է 1700 արկ: Շրջակա շուրջ
100 հայկական գյուղերն կտտորվել են, կանայք թշվել են սարերը...
Պաշարված հայերի ուժերը սպառվում են:

Ստոլիցա
АВПР, Политархив д. 3505, էջ 2.

ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈՆԱՐԱՔԱՅԻՆ ԿԻՑ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏՈՆՅԱ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

29 ապրիլի 1915թ.

Հայերի կողմից ստացվել է նամակ Վանից, որը կարված էր
սուրիանդակի հագուստի աստառի մեջ, հետևյալ բովանդակությամբ՝
գավառում սպանվել է մոտ 6000 մարդ: Վանը և Շատախը համառո-
րեն դիմադրում են, արկերը քիչ են վնասում Վան քաղաքին: Լաբում
ենք վերջին ուժերը, ամեն օր սպասում ենք ռուսների օգնությանը: Ա-
ղաչում նք շտապել: Հետո ուշ կլինի: Նամակը գրված է ապրիլի 15-
ին:

Ստոլիցա
АВПР, Политархив д. 3505, էջ 4.

ԼՈՆԴՈՆՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՄԱԶՈՆՈՎԻՆ

*Հեռագիր թիվ 333
12 մայիսի 1915թ.*

Հայտնեցի Նիկոլսոնին: Միևնույն ժամանակ ֆրանսիական
գործերի հավատարմատարը եկավ փոխանցելու Սալոնիկից ֆրան-
սիական հեռագրի բովանդակությունը, որը տեղեկացնում էր, որ հա-
յերը գրավել են Վանը, պայթեցրել են հյուրանոցը և քանդել քաղաքը,
որից հետո թուրքերը կրկին այն գրավել են, և դրանից հետո կատար-
վել են ջարդերը:

Նիկոլսոնն ասում է, որ անգլիական կառավարությունը չի

ունեցել ոչ մի անմիջական տեղեկություն, բայց եթե ֆրանսիական տեղեկությունը հաստատվի, ապա Թուրքիան կգտնի այդ իրադարձություններում ապացույց այն հաստատման, որ հայերը բարձրացրել են բացահայտ ապստամբություն: Ես նրան պատասխանեցի, որ հավանաբար, արյունալի սաղրանքներից հետո նրանց այլ ելք չէր մնում, և որ, երբ խոսքը գնում է թուրքերի մասին, մնան փաստարկները, իմ կարծիքով, զուրկ են ցանկացած իմաստից: Նիկոլտնը չէր պնդում իր տեսակետի վրա:

Բենկենդորֆ

МОЭН h. 7, մաս 2, էջ 416-417

ՊԵՏՐՈՎՐԱՂԻ ՀԵՌԱԳՐԱՅԻՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

13 մայիսի 1915թ.

Վերջին ամսվա ողջ ընթացքում Հայաստանում կատարվում է հայերի ջարդ քղղերի և թուրքերի կողմից օսմանյան իշխանությունների բացահայտ թողտվությամբ, իսկ երբեմն էլ ուղղակի օժանդակությամբ: Նոր տոմարով ապրիլի կեսերին հայերի ջարդ է տեղի ունեցել Էրզրումում, Դերջանում, Էգինում, Բիթլիսում, Մուշում, Մասունում, Չեյթունում և ամբողջ Կիլիկիայում, գլխովին կոտորվել են Վանի շրջակայքի հարյուր գյուղերի բնակիչները, բուն Վանում հայկական թաղամասը պաշարվել է քղղերի կողմից: Միևնույն ժամանակ Կոստանդնուպոլսի թուրքական կառավարությունը բանտարկության և չտեսնված ճնշումների է ենթարկում խաղաղ հայ բնակչությանը:

Ելնելով Թուրքիայի կողմից մարդկության և քաղաքակրթության դեմ կատարված նոր հանցագործություններից, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնային կառավարությունները սրանով հրապարակայնորեն հայտարարում են Թուրքիայի կառավարությանը, որ իրենք այս հանցագործությունների անձնակազմի փաստարկները դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա տեղական ներկայացուցիչների վրա, որոնք հանցակից կգտնվեն այս կոտորածին:

АВПР, Политархив, д. 3507, էջ 15.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԵՎՈՐԳ 5-ՐԴԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

Հատված թիվ 834 նամակից
Էջմիածին 14 մայիսի 1915թ.

Վերջին հավաստի տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Թուրքահայաստանում իմ հոտն ապրում է փորձությունների սարսափելի օրեր: Այն ամենը, ինչ սուրբ Է կրոնը, սրբությունները և հայերի ընտանեկան արժանապատվությունը, զայրացուցիչ կերպով սրբապղծվում է թուրքերի, ասկյարների և քրդերի կողմից և նրանց ողջ ունեցվածքը հրի և սրի է տրվում: Թուրք ոստիկանները Վանի վիլայեթում զինակոչի կամ իբր հասարակական աշխատանքների անվան տակ հավաքում են հայ տղամարդկանց և հայրենի վայրերից հեռու ենթարկում են զնդակահարության, իսկ կանանց և երեխաներին առևանգում են...

Վերը նշվածը դրդեց ինձ դիմել Ձերդ գերազանցությանը, չեզոք պետությունների և մեր դաշնակիցների օժանդակությանը:

Գործի հաջողության և գազանությունների դեմ բողոքելու նպատակով, որոնք կազմակերպվել էին թուրքական կառավարության կողմից, Ձեզ արդեն հայտնի Պողոս-Նուբար փաշային նշանակել են իմ ներկայացուցիչ և ուղարկել են Փարիզ և Լոնդոն:

Հարգալից խնդրում եմ Ձերդ գերազանցությանը բարեհաճել հանձնարարել Ձեր դեսպաններին Լոնդոնում և Փարիզում իրենց իմաստուն խորհուրդներով օժանդակություն ցուցաբերել Պողոս-Նուբար փաշային...

АВПР, Политархив д. 3508, էջ 16.

ՌՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐԻՆ ԼՈՆԴՈՆՈՒՄԵՎ ՓԱՐԻԶՈՒՄ
Հ. ԶԱՎՐԻԵՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1915թ. մայիս

Ներկայիս պատերազմի առաջին օրերից ռուսահայերը սպասում էին դրա մեջ մաս Թուրքիայի ներգրավմանը: Դա հույս էր տալիս կարծելու, որ պատերազմի ավարտից հետո հայկական հարցը կրկին հերթի կդրվեր և կլուծվեր վերջնական ձևով: Այդ իսկ պատճառով չէին կարող անմասն մնալ հասունացող իրադարձությունների

նկատմամբ, ուստի և նրանք եռանդուն մասնակցություն ու
դրանց մեջ:

Բացի կանոնավոր գորքերին որպես կայսրության քաղաքա-
ցիներ հայերի կողմից տված զինվորներից և սպաներից նաև կազմա-
կերպվել են (իրենց հաշվին և կառավարության որոշակի օգնու-
թյամբ) կամավորների ջոկատներ, որոնք վաստակել են ռուս զենե-
րալների գովեստի արձագանքները ռազմական հատկանիշների ցու-
ցաբերման համար: Կամավորների թիվը, որը հասնում էր հինգ հա-
զարի, կարող էր էապես ավելանալ, սակայն դրան խանգարեց զին-
վորական տեսչությունում զինամթերքի պակասը: Դրանից ելնելով
Կովկասի փոխարքան հրամայեց ժամանակավորապես սահմանա-
փակվել վերը նշված թվով:

Անձնական աշխատանքով և նյութական գոհաբերություննե-
րով հայերը եռանդուն մասնակցություն ունեցան նաև վիրավորներին
և հիվանդ զինվորներին հոգ տանելու գործում առանց դավանանքի
խտրականության: Նրանց գոհաբերությունների գումարը միայն վեր-
ջին գործերի համար այժմ արդեն անցել է երկու միլիոն ռուբլուց:

Վերը նշվածից երևում է, որ Ռուսաստանում ոչ մեծ հայ ժողո-
վուրդը (1.700000) իսկապես աշխատում է իր նյութական և ֆիզիկա-
կան ուժերի չափով:

Այս գործունեության հետ միաժամանակ հայերը հարաբերու-
թյունների մեջ մտան Կովկասի փոխարքայի հետ Թուրքահայաս-
տանի ինքնավարության հարցի նկատմամբ ռուսական կառավարու-
թյան վերաբերմունքը պարզելու նպատակով:

1914թ. օգոստոսի սկզբին Կովկասի փոխարքային ուղղած իր
նամակում Ամենայն հայոց կաթողիկոսը ցանկալի է համարել, որ
Ռուսաստանը պատերազմի ավարտից հետո Թուրքահայաստանին
երաշխավորեր տարածք և ինքնուրույն ինքնակառավարում Ռու-
սաստանի պաշտպանության ներքո: Փոխարքան նամակով պա-
տասխանել է կաթողիկոսին, որտեղ ասվում էր, որ այդ կայակցու-
թյամբ Պետրոգրադյին ուղղված իր հարցմանը ստացել է նախարար-
ների խորհրդի նախագահի պատասխանը, որ Ռուսաստանը
կպաշտպանի հայերի պահանջները Ռուսաստանի կողմից 1913թ.
Կոստանդնուպոլսում առաջարկված բարենորոգումների նախնա-
կան ծրագրի իմաստով:

1914թ. նոյեմբերին Թիֆլիսում կայսրի կողմից կաթողիկոսի
բարձր մակարդակի ընդունելության (առանց կողմնակի անձանց)
ժամանակ կաթողիկոսը ներկայացրեց հայերի ցանկությունները,
կապված այն բանի հետ, որ կայսրը համաձայնվի Թուրքահայաս-

տանհին պարզևել ինքնավարություն: Կայսրը պատասխանել է, որ գտնում է թե «հայերին սպասում է պայծառ ապագա, և հավատում է, որ Հայաստանը ապագայում չի հետևի Բուլղարիայի օրինակին»:

Ընդունելության վերջում, որը տևել է մոտ քառորդ ժամ, կայսրը հայտնել է, որ «հայկական հարցը կլուծվի հայերի ցանկությունների համաձայն պատերազմի ավարտից հետո, խաղաղության բանակցությունների ժամանակ»:

Կովկասում հայերի տարվող աշխատանքի հետ միաժամանակ, հայ ներկայացուցիչները Պետրոգրադում գտնվում էին անընդհատ հարաբերությունների մեջ արտաքին գործերի նախարարության հետ: Մի շարք գրույցների արդյունքում պարզվել է, որ նախարարությունը, թեկուզև չի սահմանել հայկական հարցում վերջնական ծրագիր, սակայն գտնում է, որ հայերը պետք է բավարարվեն, եթե Ռուսաստանը տերություններին առաջարկի՝

1. Թուրքական կայսրության սահմաններում Հայաստանի ստեղծում, որը կկառավարվի ինքնավար սկզբունքներով:

2. Թուրքիայի գերիշխանության պահպանումը, որը կդրսևորվի միայն սուլթանի կողմից գեներալ-նահանգապետի հաստատմամբ, որը կընտրվի տերությունների կողմից, և թուրքական դրոշի պահպանմամբ: Հայաստանի ներքին գործերի որևէ միջամտություն կամ այնտեղ թուրքական գործի տեղեկացումը չի թույլատրվի:

3. Հայաստանի նկատմամբ երեք տերությունների՝ Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի հովանավորության սահմանում:

4. Հայաստանի տարածքը կներառեր վեց հայկական վիլայեթները (բացառությամբ ծայրամասային մասերը արևմուտքում և հարավում, որոնք համարյա բացառապես բնակեցված են մահմեդականներով) և Կիլիկիան Միջերկրական ծովի նավահանգստով Մերսինում, բացառելով ողջ Ալեքսանդրետի ծոցը Յումուրտայիկի հետ:

5. Ինքնավարության ծրագիրը, որը հիմնվելու է 1913թ. ամռանը Կոստանդնուպոլսում Ռուսաստանի կողմից առաջարկված բարենորոգումների առաջին ծրագրի վրա, ենթական է ընդարձակումների, որոնք, բնականաբար, բխում են փոփոխված ընդհանուր քաղաքական պայմաններից:

Հայ պատվիրակները համաձայնվեցին այս հիմունքների հետ:

Այն ժամանակ պարզ դարձավ, որ այս նախագիծը Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունների առջև պետք է պաշտպանեն հայերը, մասնավորապես վեց վիլայեթներին Կիլիկիային միացմանը վերաբերող մասը: Անհրաժեշտ էլք նաև ազդել երկու երկրների հա-

սարակական կարծիքի վրա: Այդ պատճառով առաջարկվեց Անգլիա և Ֆրանսիա ուղարկել պատվիրակներ հայերից:

Նախարարությունը հավանություն տվեց հայերի այդ առաջարկությանը և խոստացավ իր օգնությունը Լոնդոնում և Փարիզում իր դեսպանների միջնորդությամբ:

Միաժամանակ տեսակետ արտահայտվեց, որ ռուս դեսպանների բացահայտ պաշտպանությունը կարող էր հարուցել Անգլիայի և Ֆրանսիայի կասկածամտությունը, այդ պատվիրակների դերի նկատմամբ, հատկապես Կիլիկիայի հարցում:

Այս հիմքի վրա հետևեց համաձայնություն նախարարության հետ, որ պատվիրակները պետք է գործեն որքան հնարավոր է առանց ռուս դեսպանների բացահայտ միջամտության: Վերջիններիս միջամտությունը կարող է լինել միայն դժվարություն ներկայացնող դեպքերում, ինչպես նաև այն ժամանակ, երբ իրենք դեսպանները սա անհրաժեշտ կհամարեն:

Որպես ընդհանուր ուղղություն պատվիրակների համար, նախարարությունը առաջարկեց իրագործել Թուրքահայաստանի ինքնավարության ծրագիրը՝ հիմք ընդունելով վերը նշված հինգ կետերը:

Հայտնելով ամբողջ վերը նշվածը Ձերդ գերազանցությանը ի գիտություն, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ Պետրոգրադում զրույցները տարվել են միշտ բավականին գաղտնի, դրանք հայտնի են միայն կաթողիկոսին և հայերից պատասխանատու անձանց, և որ նախարարությունը իր վրա չի վերցրել ձևական պարտավորություններ: Մակայն երկու կողմից էլ զրույցներում զգացվում էր անկեղծություն, ինչպես նաև համոզմունքը համաձայնեցված գործողությունների անխուսափելիության մեջ, ելնելով մեկը մյուսի նկատմամբ եղած վստահությունից և հավատից դեպի շահերի ընդհանրությունը:

Հ. Չավրիև

ՄՕՅՈՒ, սերիա 3, հ. 7, մաս 2, էջ 455-456

ՌՌԻՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱՍԱՐԱՐԸ ԼՈՒԴՈՆՈՒՄ
ԴԵՍՊԱՆ, ԿՈՄՍ Ա. Կ. ԲԵՆԿԵՆԴՈՐՅԻՆ

Հեռագիր թիվ 2247

15 մայիսի 1915թ.

Հայտնվում է Փարիզ:

Ձեր թիվ 333 հեռագիրը ստացվել է:

Սոլունիկում ֆրանսիական հյուպատոսի մոտ եղած տեղեկությունները հայկական գործերի մասին ստույգությամբ չեն կարող տարբերվել այն տեղեկություններից, որոնք ստացվել են Կովկասի իշխանություններից և Պարսկաստանի հյուպատոսներից:

Լիովին հավանություն են տալիս Նիկոլսոնին տված Ձեր պատասխանին: Կասկած չկա, որ հայերի ապստամբությունը Վանում առաջացել է կոտորածի պատճառով, այլ ոչ թե հակառակը, որովհետև հայերի համար իմաստ չունեն նախքան մեր զորքերի գալը շարժում սկսել քրդերի և թուրքերի գերագանցող ուժերի դեմ:

Բարեհաճեք կրկին ընդգծել, կառավարությունը, որին Դուք հավատարմագրված եք, Թուրքիայի կառավարությանն ուղղված համատեղ հայտարարության հրապարակման ցանկությունն ու հրատապությունը, որը եթե նույնիսկ պատշաճ տպավորություն չգործի, համենայն դեպս կբարձրացնի հայերի ոգին, որոնք կարող են մեզ օգտակար լինել թուրքերի դեմ պայքարում:

Սազոնով

ՄՕՅՈ, սերիա 3, հ. 7, մաս 2, էջ 460-461

ՓԱՐԻԶՈՒՄ ՌՈՒՄԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

*Հեռագիր թիվ 318
17 մայիսի 1915թ.*

Այստեղ եկած պարոն Չավրիևը ինձ ներկայացրեց մեր արտաքին գործերի նախարարության հետ իր գրույցների արդյունքների մասին հուշագիրը Այդ գրության մեջ, ի միջի այլոց, ասված է, որ Ռուսաստանը մտադիր է առաջարկել տերություններին ստեղծել Թուրքիայի սահմաններում ինքնավար Հայաստան Թուրքիայի գերիշխանության տակ երեք տերությունների՝ Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո:

Հայաստանի տարածքը պետք է ներառնի բոլոր հայկական վիլայեթները, բացառությամբ որոշ ծայրամասային հատվածների բայց նաև Կիլիկիան՝ Միջերկրական ծովում Մերսին նավահանգստով, բացառելով ողջ Ալեքսանդրետի ծոցը Յումուրտալիկով: Այնուհետև գրության մեջ նշվում է, որ թեկուզ այս ծրագիրը հավանության է արժանացել մեր արտաքին գործերի նախարարության

կողմից, որը խոստացել է իր օգնությունը այդ ծրագրի իրագործմանը Լոնդոնում և Փարիզում իր դեսպանների միջնորդության միջոցով, Ֆրանսիայի և Անգլիայի կողմից հատկապես Կիլիկիայի հարցում կասկածանքներից խուսափելու նպատակով, հայ պատվիրակները պետք է գործեն առանց ոռու դեսպանների բացահայտ միջամտության, որը կարող է կատարվել միայն դժվարին պահերին, ինչպես նաև այն ժամանակ, երբ դեսպաններն իրենք դա անհրաժեշտ կհամարեն:

Ինձ հայտնի է, որ ինչպես դոկտոր Չավրիկը, այնպես էլ վերադարձած Պոդոս-Նուբար փաշան արդեն արտահայտվել են վերը նշվածի վերաբերյալ այստեղի արտաքին գործերի նախարարության անդամների առաջ: Չմերժեք ուստի տեղեկացնել ինձ, իսկապես վերը նշված ծրագիրը հավանության է արժանացել Ձեր կողմից, և ինչ չափով ես պետք է պաշտպանեմ այն այստեղ:

Կիլիկիային վերաբերող կետը ինձ հատկապես թվում է ցրբանկատ հարց, քանզի Ֆրանսիան արդեն հայտարարել է մեզ իր տեսակետները այդ շրջանի նկատմամբ:

Իզվոլսկի
PAT էջ 135

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԸ ՓԱՐԻԶՈՒՄ
ԴԵՍՊԱՆ Ա. Պ. ԻԶՎՈՒՍՎՈՒՆ

Հեռագիր թիվ 2307
18 մայիսի 1915թ.

Ձեր թիվ 318 հեռագիրը ստացվել է:

Հայերի հետ զրույցները կրել են զուտ ակադեմիական (խարհորդակցական) բնույթ: Ոչ մի որոշակի ծրագիր Չավրիկին առաջարկված չի եղել: Նրա այն խնդրանքին, թե հաշվի առնենք հայերի ցանկությունները Կիլիկիան տեսնել մտցված ապագա Հայկական մարզի սահմանների մեջ, նրան պատասխանվել է, որ մենք չենք կարող պաշտպանել այդպիսի ցանկություն, ելնելով Կիլիկիայում ֆրանսիական շահերի գերիշխանությունից:

ՄՕՅՈ, սերիա 3, հ. 7, մաս 2, էջ 471-472

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԸ ՓԱՐԻՉՈՒՄ
ԴԵՄՊԱՆ Ս. Դ. ԻԶՎՈԼՍԿՈՒՆ

Հեռագիր թիվ 2324
20 մայիսի 1915թ.

Հղում եմ կատարում թիվ 307 ձեր հեռագրի վրա:

Մեծ Բրիտանիայի դեսպանը ինձ հայտնեց, որ Գրեյը ընդունում է նախարարությունում մշակված Թուրքիայի կառավարությանը ուղղված Թուրքիայում հայերի կոտորածի կապակցությամբ հայտարարության տեքստը, և որ ինքը պատրաստ է հրապարակել այն Լոնդոնում, հենց որ ֆրանսիական կառավարությունը կհայտնի իր համաձայնությունը: Բարեհաճեք արագացնել այդ համաձայնության ստացումը:

Սազոնով
ՄՕՅՈ, սերիա 3, հ. 7, մաս 2, էջ 488-489

ԼՈՒԴՈՆՈՒՄ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՄՊԱՆԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

Հեռագիր թիվ 352
20 մայիսի 1915թ.

Ստացա թիվ 2247 Ձեր հեռագիրը:

Շարունակեցի Գրեյի հետ գրույցը, որի մասին ասված է իմ թիվ 333 հեռագրում: Երբ ես նրան ասացի, որ Վանում այսպես կոչված ապստամբության փաստը չի կարող ընդունվել ի գիտություն, քանի որ այն ակնհայտորեն, հետևել է ջարդերից հետո, Գրեյը ոչինչ չառարկեց դրան: Սակայն նա կրկին սկսեց խոսել իր կասկածների մասին սպառնալիքների հրապարակման գործնական նպատակահարմարության հետ կապված, որոնք քիչ ազդեցություն կարող են ունենալ Թուրքիայի վրա: Վիճարկելով այդ տեսակետը, ես Գրեյին նշեցի, որ գոյություն ունի այլ տեսակետ, որի վրա ես պետք է հրավիրեմ նրա ուշադրությունը, իսկ կոնկրետ այն, որ մեր հատուկ և նույնիսկ ռազմական շահերի համար շատ կարևոր է բոլոր հայկական տարրերի շրջանում այն իրադրության պահպանումը, որ ենթադրվող հայտարարությունը անվիճելիորեն ազդեցություն կունենա բոլոր հայերի վրա ընդհանրապես, և որ այդ տպավորությունը արագ կտա-

րածվի փորձությունների ենթարկվող հայ բնակչության շրջանում: Ես պնդում էի այս փաստարկները և խնդրեցի նրան լուրջ ուշադրություն դարձնել դրանց վրա: Գրեյը հարցրեց ինձ, թե արդյոք բավարար չի լինի, եթե դուք միայնակ հանդես գաք: Ես պատասխանեցի նրան, որ այդ ելքը մեզ համար անընդհատ բաց է մնում, բայց որ դա բոլորովին այն չի լինի, որ մինչ այժմ մենք հանդես ենք եկել միշտ երեքով, և որ ինձ կարևոր է թվում, որ այդ կարգը կիրառվի նաև ապագայում, որ անկախ դրանից, բոլորովին միևնույն չէ, թե բարոյական տեսակետից կդատապարտեն արդյոք բացահայտորեն երեք տերությունները թուրքերի գործողությունների եղանակը, այլ ոչ թե ելնելով լոկ այն բանից, որ դա կարող էր դիտարկվել որպես մեր անմիջական շահերը: Գրեյը, որի վրա ես, իմ կարծիքով, տպավորություն գործեցի, ասաց ինձ, որ կվերադառնա այդ ողջ հարցի քննարկմանը, նկատի ունենալով իմ կողմից բոլոր ասվածը:

Բենկենդորֆ

ՄՕՅԻ, սերիա 3, հ. 7, մաս 2, էջ 490-491

ՓԱՐԻԶՈՒՄ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ
ԱՐՏԱԲԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Գ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

*Հետազոտի թիվ 377
14 հունվարի 1915թ.*

Փարիզում գտնվող դոկտոր Ջավրիևը և Նուբար փաշան ինձ իրագեկ են պահում իրենց խոսակցությունների մասին ֆրանսիական պաշտոնատար անձանց, քաղաքական գործիչների և լրագրողների հետ՝ նրանց հայկական ցանկությունների ընդունմանը հակելու նպատակով, որոնք շարադրված են ձեզ հայտնի հուշագրում Կիլիկիայի հարցում: Նրանց խոսքերով, թեկուզ այստեղի արտաքին գործերի նախարարությունում շարունակում են պնդել Ֆրանսիայի համար ոչ միայն Սիրիայի, այլև ամբողջ Կիլիկիայի, մինչև Տավրոս տիրելու անհրաժեշտության վրա, շատ ազդեցիկ մարդիկ, աստիճանաբար, իրենց ներկայացված փաստարկների ազդեցության տակ, թվում է, որ հակվում են ինքնավար Հայաստանի գաղափարին Ռուսաստան, Անգլիա և Ֆրանսիա եռյակի հովանավորությամբ, դրան գամարած Կիլիկիան Ադանա և Մերսին քաղաքներով, բացառությամբ Ֆրանսիային անցնող Ալեքսանդրեաի ծոցի Ալեքսանդրեա նավա-

հանգստով: Նուբար փաշան այս հարցի հետ կապված Դեկասեին է հանձնել հատուկ եուշագիր, որի մեջ, Ֆրանսիացիների ինքնասիրությունը խնայելու համար, միտք է արտահայտել, որ Ֆրանսիան, ստանալով իր Կիլիկիան, կարող էր սեփական նախաձեռնությամբ հայերին զիջել վերը նշված մասը: Ելնելով ձեռքի 2307 հեռագրից, ես շարունակում եմ հետևողականորեն ձեռնպահ մնալ Ջավրիկի և Նուբար փաշայի ցանկությունների որևէ օժանդակություն ցուցաբերելուց:

Այդ դեպքում, երբ իսկապես հակվածություն արտահայտվի ընդունելու վերը նշված ծրագիրը, չներժեք տեղեկացնել ինձ թե ինչ չափով է այն ընդունելություն գտնում մեր կողմից:

Իզվոլսկի
PAT էջ 136-137

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԸ ՓԱՐԻՋՈՒՄ
ԴԵՍՊՈՒՆ Ա. Պ. ԻԶՎՈԼՍԿՈՒՆ**

*Հեռագիր թիվ 2850
16 հունիսի 1915թ.*

Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի եռյակ հովանավորության տակ ինքնավար Հայաստանի հնարավոր տարածքից Կիլիկիայի Ադանայի և Մերսինի հետ միասին անջատումը հետևել է Ֆրանսիայի վերաբերմունքից՝ այդ տարածքի նկատմամբ մեր ցանկությունը պարզելու հետևանքով: Եթե հայ պատվիրակներին հաջողվի փարիզյան կաբինետին թեքել ապագա Հայկական մարզի կազմում Կիլիկիայի միացմանը, ապա կայսերական կառավարությունը կարող է միայն ողջունել թուրքահայերի ցանկությունների իրականացումը, որին նա հովանավորել է ի սկզբանե:

Սազոնով
PAT էջ 137

ԿԱՀԻՐԵՈՒՄ ՌՈՒՄԱԿԱՆ ԴԵՄՊԱՆՈՐԿԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

Հաղորդագրություն թիվ 58
Կահիրե 25 հունիսի 1915թ.

Սիրիայում և նրան հարակից շրջաններում հայերի հանդեպ կատարված դաժանությունները հասնում են անհավատալի չափերի: Թալանը, բռնությունները, կոտորածը և հաճախ ամբողջ հայկական գյուղերի գլխուլին ոչնչացումը կրկնվում են անընդհատ, ընտանիքները անողորմաբար բաժանվում են, կանանց խլում են տղամարդկանցից, երեխաներին՝ ծնողներից և բոլորին ուղարկվում են արքայ տարբեր ուղղություններով: Հատկապես դաժանորեն հետապնդվում է հայ հոգևորականությունը, եկեղեցականներին տանջում են, խոշտանգում են, պոկում են նրանց եղունգները:

Վերջերս 12000-ոց թուրքական զորքերը գրավեցին Ջեյթունը, որը ծառայում էր որպես հայության պատվար և իրեն մոտ չէր թողնում թուրքական ուժերին: Սպառնալիքներով, խաբեությամբ և խոստումներով թուրքերը դրդեցին հայերին հանձնել Ջեյթունը և, գրավելով քաղաքը, ամենադաժան կերպով հաշվեհարդար տեսան նրա բնակիչների և պաշտպանների հետ: Հազարավոր մարդիկ ջարդվեցին և կոտորվեցին, չնայած լրիվ անպատժելիության լայն խոստումներին:

Ասում են, որ հայերի դաժան ջարդեր են տեղի ունեցել նաև Ալեգիետանում (Մարաշի մարզում):

Գերմանական ազդեցությունը, ակնհայտորեն ուղղված է այն բանին, որպեսզի թուրքերին գրգռեն հայերի դեմ: Հալելով գերմանացի հարուստ վաճառականի կինը՝ տիկին Կոխը, արդեն երկար զբաղվելով քաղաքականությամբ և այն քողարկելով իր հետաքրքրությամբ հնագիտության նկատմամբ, վերջերս ուղևորվեց Ուրֆա և Դիարբեքիր, որտեղ նա կապեր ունի բուրդ ցեղերի հետ: Նրա ուղևորության նպատակը քրդերի գրգռումն է Ռուսաստանի և հայերի դեմ: Տիկին Կոխը, իհարկե, միակը չէ այս բնագավառում, բազմաթիվ գերմանական քարոզիչներ գործում, աշխատում են Սիրիայում և Հայաստանում դաշնակիցների դեմ:

Սմիրնով

АВІР, Политархив, д. 3804, էջ 34.

ԳԵՎՈՐԳ 5-ՐԴ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

*Հեռագրից
Էջմիածին, 5 հուլիսի 1915թ.*

Իմ կողմից ստացված տեղեկությունները Կոստանդնուպոլսից և Կիլիկիայից փաստում են, որ թուրքական կառավարության հրամանով Թուրքիայում կատարվում են հայերի զանգվածային ջարդեր, չլսված զազանություններ, հայերը բռնի տեղահանվում են Իկոնիա և Միջագետք, որտեղ անբարենպաստ պայմաններից և կլիմայից վերջնականապես մահանում են, ինչը թուրքական կառավարության նպատակն է...

АВІІР, Политархив, д. 3504, էջ 38.

ԼՈՆԴՈՆՈՒՄ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

*Հեռագիր թիվ 462
15 հուլիսի 1915թ.*

Ինձ այցելեց Նուբար փաշան: Նա ինձ ասաց, որ գնացել է Փարիզ և Լոնդոն որպես կաթողիկոսի վստահված անձ, որի ծրագիրը հաստատված է կայսերական կառավարության կողմից: Այդ ծրագիրը 6 վիլայեթների և Կիլիկիայի ինքնավարությունն է, չեզոքացված երեք տերությունների հավոնավորության ներքո:

Նա ինձ ասաց, որ այդ ծրագիրը համապատասխանում է Ռուսաստանի տնտեսական և բարոյական շահերին, ինչպես նաև Ֆրանսիայի և Անգլիայի բարեհաճ ուշադրությանը, քանի որ թուրքական կայսրության բաժանումը Ասիայում դարձել է անխուսափելի: Նա ինձ ասաց, որ Դելկասեի խնդրանքով նա խոստացել է նրան ներկայացնել հուշագիր: Կրկին, Նիկոլսոնի խնդրանքով, նա փոխանցել է նրան հուշագիր չնչին խմբագրական փոփոխություններով: Նա ինձ ներկայացրեց պատճենը: Նա կարծում է, որ իր ուղևորությունը Փարիզ չննաց առանց ազդեցության ֆրանսիական կառավարության վրա, քանի որ Ֆրանսիան մախքան իր այցը պայքարում էր Կիլիկիայի համար: Նա ձգտել է ապացուցել, և իր կարծիքով ոչ անհաջող, որ նման քաղաքականությունը կործանարար է Ֆրանսիայի

շահերի համար և Ռուսաստանի ու Անգլիայի հետ նրա ապագա հարաբերությունների համար: Ստույգ չիմանալով Կայսերական կառավարության տեսակետները, ես սահմանափակվեցի հավաստիացումներով այն կարևորության մասին, որը Ռուսաստանը տալիս է հայկական հարցին և այն կենդանի հատեբրբություն մասին, որն այն առաջացնում է:

Բենկենդորֆ
PAT էջ 138

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՈՆՅԱ,
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՇՏԱԲԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ
ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿՈՐՊՈՒՄԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՆ,

*Հատված գեկուցագրից
2 օգոստոսի 1915թ.*

... Հույն կապիտան Դմիտրի Բալուլիսը, Գարահիսարյան գնդի գլխավոր բժիշկը Տրապիզոնից հայտնում է.

Պատերազմի սկզբից ի վեր բոլոր քրիստոնյաները գորակոչվել էին, բայց չէին ուղարկել զորամաս, այլ աշխատում էին ճանապարհների և ընդհանրապես հաղորդակցության ուղիների բարելավման վրա: Տրապիզոնից Ժևգելիկ տանող ճանապարհին կարելի էր տեսնել քրիստոնյաների, որոնք լծված էին սայլերին և քարշ էին տալիս դրանք մինչև Բայբուրթ: Ամեն անգամ, երբ հայտնվում էր ռուսական նավատորմը, քրիստոնեկան բնակչությունը իրեն համարում էր փրկված, սակայն նրանց հույսերին վիճակված չէր իրականանալ: Քրիստոնյաների բոլոր ապրանքները առգրավվեցին: Թուրքական կառավարությունը հայերին դիմեց թուրքիան հինգ օրվա ընթացքում լքելու պահանջով: Եվ իսկապես, վեցերորդ օրը բոլոր հայերը բռնի հավաքվեցին քաղաքից դուրս և այնտեղից ժանդարմների ուղեկցությամբ ուղարկվեցին երկրի խորքերը: Ասում են, որ սողամարդիկ Գյումուշխանեից այն կողմ չհասան, քանի որ այնտեղ էր գտնվում ավազակային բանդա, որը ոչնչացրեց նրանց: Կանանց և երեխաներին ուղարկեցին Էրզրոնցան և այնտեղ գցեցին Սիլրատի մեջ: Էրզրում չհասած Դիմն է: Բալուլիսը հանդիպել է 500-600 տեղահանվածներով լցված սայլեր: Էրզրումում նա իմացավ, որ դա վերջին մասն էր հայերի, և որ Էրզրումում այլևս հայ չկա: Առավել զեղեցիկ աղջիկներ

ըը տրվեցին երիտասարդ մահմեդականներին: Տրապիզոնի ԱՄՆ-ի հյուպատոսը տեղական թուրքական իշխանության միջոցով քայլեր ձեռնարկեց հայերի վիճակը թեթևացնելու համար, որոնք, ցավոք, հաջողությամբ չպսակվեցին: Իտալական գլխավոր հյուպատոսը, վախենալով սեփական ճակատագրի համար, չէր լքում իր հյուպատոսությունը:

Մաքսիմով

АВПР, Политархив, д. 104, էջ 40-41.

**ՍՈՖԻԱՅՈՒՄ ՌՈՒՄԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՐԴԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Գ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ**

*Թիվ 515 հեռագրից
5 օգոստոսի 1915թ.*

Սոֆիայում հայկական գաղութը Թուրքիայում հայերի նոր դաժան ջարդերի կապակցությամբ հեռագրի միջոցով հայտարարել է իր բանաձևը, խնդրանքով ուղղված ամբողջ աշխարհի քաղաքակիրթ ազգերին՝ պահպանելու համար գոնե տանջված ազգի մնացորդները: Միաժամանակ ռազմական գործակալի մոտ եկավ հայերի պատվիրակությունը, խնդրելով թույլ տալ կամավորների անցումը Ռուսաստան՝ թուրքերի դեմ պայքարում մասնակցելու համար...

Սավինսկի

АВПР, Политархив, д. 3504, էջ 42.

**ԱԹԵՆՔՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆՈՐԴԸ
ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆԸ**

*Թիվ 324 հեռագրից
11 օգոստոսի 1915թ.*

Սերաֆիմովը խնդրում է փոխանցել՝ Դեուդեսը, հուլիսի 28-ին հայտնեց, որ Թուրքիայում հայերի հետապնդումներն ավելի են ուժեղանում: Կոստանդնուպոլսի մոտ զանվող քաղաքների և բնակավայրերի հայ բնակչությունը տեղահանվում է Փոքր Ասիայի խորքերը:

Նույն ճակատագիրն է սպասվում նաև մյուս հայերին առանց հպատակության տարբերության...

Դեմիդով

АВІР, Политархив, д. 3504, էջ 45.

**ԿԱՀԻՐԵՈՒՄ ՈՌԻՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆՈՐԴԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Գ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ**

*Հեռագիր թիվ 89
2 սեպտեմբերի 1915թ.*

Հալեպում ամերիկյան հյուպատոսը վստահված անձի միջնորդությամբ տեղեկացնում է դաշնակիցներին, որ Ուրֆա տեղահանված դաշնակից պետությունների 2000 հպատակներ գտնվում են ծայրահեղ վտանգի մեջ թուրքական զորքերի գրգռման և հուսահատության հետևանքով, որոնք նահանջում են մեր Կովկասյան բանակի առջև: Այս զորքերը իրենց ճանապարհին ամենուրեք կոտորում են հայերին, զոհերի թիվը կարծես թե հասնում է միլիոնի: Ավիաներձ շրջանների հայերը ֆրանսիական էսկադրայի պետի օժանդակությամբ դիմում են զենքի, իրենց կանանց ու երեխաներին ուղարկելով Եգիպտոս, ուր արդեն եկել է մոտ 3000 հոգի:

Սմիրնով

АВІР, Политархив, д. 2490, էջ 107.

**ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Գ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ
ԴՈԿՏՈՐ ԶԱՎՐԻՆՎԻ ՆԱՍԱԿԻՅ**

Պետրոգրադ, 3 սեպտեմբերի 1915թ.

Ձերոզ գերագանցությանը ընդհանուր գծերով հայտնի է Թուրքիայում հայերի համար ստեղծված անտանելի դրության մասին:

Աստիճանաբար ստացվող մանրամասնությունները մեզ բացահայտում են խորապես մռայլ պատկեր՝

1. Սույն թվականի գարնան և ամռան ընթացքում գրեթե ողջ թուրքական բանակում հատուկ հնարքներով, բայց առանց դադարեցնելու, կոտորված են համարյա բոլոր հայերը, որոնք զորակոչվել

էին: Այսպիսով զոհվել են բազմաթիվ, տասնյակ հազար աղանարդիկ լավագույն տարիքում:

2. Համարյա ամբողջ Կիլիկիայից, Ձեյթունից և Սվազից գլխավին բշտել է ողջ հայ բնակչությունը: Դրանից առանձնացվել է առավել երիտասարդ տղամարդկանց մեծ մասը, որոնց բշտեցին ինչ որ տեղ: Չկա տեղեկություն նրանց ճակատագրի մասին և նրանց, անկասկած, սպանել են: Մյուսները առանց բացառության ոտքով բշտեցին Միջագետք, առանց որևէ ունեցվածքի: Կանանց և երեխաների հսկայական զանգված ընկնում էր ուժասպառությունից, խեղդվում էր գետերը անցնելիս և մահանում էր սովից և ծառավից: Միջագետքում նրանց իբր ցանկանում են բնակեցնել քոչվորների մեջ:

Նրանց բավականին մեծ մասը արդեն ընդունել է մահմեդականությունը:

3. Էրզրումի վիլայեթի արևմտյան մասը և Խարպուտի ու Դիարբեքիի մասը դեռևս քիչ են տուժել, սակայն հերթը, հավանաբար, կհասնի նաև նրանց:

4. Մուշ քաղաքը և Մուշի շքեղ դաշտավայրը վերածվել է ավերակների՝ վառվել են տների մեծամասնությունը և բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը: Բնակչությունը կոտորվել է բացի նրանցից, ովքեր հասցրել են փախնել Մասունի լեռները:

Ամբողջ Մասունը դեռևս կանգուն է: Սակայն այն շրջապատված է քրդերով և գորբերով: Մարդիկ արիաբար դիմադրում են, սակայն նրանց փանփուշտները արդեն ավարտի վրա են: Այսպիսով հպարտ Մասունը շուտով կընկնի, եթե օգնությունը չհասնի:

5. Վանից նահանջող ռուսական զորքերի հետ հեռացած շուրջ 200 000 հայերը լցվեցին Անդրկովկաս և Երևանի նահանգ:

Այնտեղից հեռագրեր ուղարկող ականատեսները չեն կարող նկարագրել այդ ամենը առանց արցունքների, թե ինչ է կատարվում այդ սոված անկարգ մարդկային զանգվածի մեջ, որը մնացել էր առանց բժշկական օգնության և վճռականապես ամեն ինչի կարիք ունեցող:

Խոլերան և այլ համաճարակները ամեն օր տանում են երեք հարյուրից ավելի մարդկանց կյանք: Հեռագրում են, որ հարյուրավոր դիակներ մնում են առանց թաղելու՝ նյութական միջոցներ և անհրաժեշտ կազմակերպվածություն չունենալու պատճառով: Այդ դժբախտ մարդկանց մահը անխուսափելիորեն ծնում է ամբողջ Կովկասով մեկ համաճարակի տարածման վտանգը՝ վախստականներին գյուղերով ցրելուն պես...

Թուրքիայում հայ ժողովուրդը դատապարտվում է կործան-

ման:

Չերդ գերազանցությանը հայտնի է, թե ով է հանդիսանում այդ ամբողջ կատարվածի ոգեշնչողն ու ղեկավարը և թե ինչ պատճառով են այդքան կատաղած այս ժողովրդի դեմ գերմանո-թուրքերը: Բարեբախտաբար, դեռևս ամենուր նրանց չի հաջողվել իրականացնել իրենց չար մտադրությունը:

Հայ ժողովուրդը չունի այլ պաշտպան, որը կարող է անել ինչ-որ բան, բացի Ռուսաստանից...

Անհանգիստ ու կասկածների մեջ և վերջին հոգևոր ուժերն ու իրեն ղեկավարող գաղափարի սրբությանը հավատալուց զրկվող մարդու դրության մեջ, ես դիմում եմ Ձեզ, հենարան փնտրելով Չերմարդկայնության և Ռուսաստանի պետական շահերը հայ ժողովրդի պահպանության հետ կապված լինելու Չեր գիտակցության մեջ...

Հ. Չավրիև

АВИАР, Политархив, д. 3479, էջ 19-20.

ՎԱՇԻՆԳՏՈՆՈՒՄ ԳԵՍՊՈՒՆԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

*Թիվ 352 հեռագիր
28 սեպտեմբերի 1915թ.*

Ամերիկայի ազգային պաշտպանական միության Հայկական Կոմիտեի նախագահի հարցմանը Բերնստորֆը պատասխանեց, որ բոլոր թերթերում հայտնված նամակում, որտեղ նա պնդում է, համաձայն վերջերս Բեռլինից իրեն փոխանցած փաստական տեղեկությունների, որ Օսմանյան կայսրության կողմից իբր կազմակերպված գազանությունները կարելի է համարել մաքուր հորինվածքներ և չկասկածելով կարողիկոսի բարեխղճության վրա, նա պարտավոր է համարում նշել այն փաստը, որ կաթողիկոսը գրել է ուսական գրաքննության ճնշման տակ: Այն դեպքում, եթե ինձ հարցնեն այդ կապակցությամբ, ցանկալի կլիներ, որ ես կարողանայի տալ հեղինակավոր պատասխան, որը հիմնված կլիներ անհերքելի տեղեկությունների վրա: Վերջերս Նյու-Յորք ժամանեցին երկու գերմանացի, որոնք փորձում էին հայ գլխավոր գործիչներին համոզել, որ նրանց հայրենակիցների ապագան կախված է միայն Գերմանիայի կառավարությունից, որի բարեհաճությունը նրանց պետք է ձեռք բերեն,

նրանք ասացին, որ պաշտոնապես ուղարկվել են Գերմանիայի քարձրագույն շրջանների կողմից այս հայտարարության տարածման համար:

Բախմենև

АВІР, Политархив, д. 3504, т. 53

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱՄԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ.

Բեռն 26 հոկտեմբերի 1915թ.

Թանկագին տիար, Սերգեյ Դ-միտրիի

Շվեյցարական հասարակական կարծիքը և մամուլը վերջին ժամանակներս մեծ ցասումով է հետևում թուրքերի կողմից հայերին կոտորելու մասին տեղեկություններին, և շվեյցարական մամուլում հայտնվեցին թուրքական զազանությունների դեմ բազմաթիվ բողոքի հոդվածներ:

Ինձ թույլ են տալիս ներկայացնել Ձերդ գերազանցությանը այդպիսի լրագրային հոդվածների օրինակներ՝ կտրվածքների տեսքով:

Չնայած այս հարցի վերաբերյալ իր լրատվամիջոցների սյունակներում տեղեկություններ տեղադրելու նախնական դժկամությանը, շվեյցարական-գերմանական մամուլը այժմ նույնպես համարձակվեց հոդվածներ հրատարակել հայերի հուսահատ դրության մասին: Դա տեղի ունեցավ բազմաթիվ ականատեսների կողմից հաստատված փաստերի ազդեցության տակ, որոնք ներկայացրեցին հայ քրիստոնյա բնակչության ամբողջական բնաջնջման ցնցող պատկերը:

Բացի դրանից, ամերիկյան կառավարության և Սուրբ Աթոռի բողոքը թուրքական կառավարության դեմ պարզ ավագուցեց և այստեղ՝ գերմանական Շվեյցարիայում, թե որքան ուժեղ է հայերի պարբերաբար բնաջնջման առիթով վրդովմունքը չեզոք երկրներում ընդհանրապես:

Դրա ազդեցության հետևանքով Շվեյցարիայում ձևավորվեց հայերի օգնության կոմիտե, որի կազմի մեջ են մտնում հանրահայտ շվեյցարական գործիչներ, առանց նրանց քաղաքական համակրանքների տարբերության: Հիշատակված Կոմիտեն դիմեց ինձ խնդրանքով, որպեսզի կայսերական կառավարության գիտությանը

հասցնեմ այունի հետ ուղղվող ուղերձը:

Ինչ վերաբերում է ինձ հանձնարարված առաքելությանը, ապա հնարավորության սահմաններում ես օգնություն եմ ցուցաբերել ինձ դիմած հայ փախստականներին և, ի միջի այլոց, հռֆմեյատր Ներարովի անունով օգոստոսի 24-ի (սեպտեմբերի 6-ի) հեռագրում Կայսերական նախարարությանը փոխանցել եմ շվեյցարական համալսարաններում սովորող հայ ուսանողների մի ամբողջ շարքի խնդրանքը իրենց ռուսական ռազմական ծառայության ընդունելու մասին: Այդ խնդրանքի պատասխանը մինչ այժմ չի ստացվել:

(Ստորագրությունը անընթեռնելի է)

АВПР, Политархив, д. 3492, л. 14.

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԸ

ՎԱՇԻՆԳՏՈՆՈՒՄ

ԴԵՍՊԱՆ Ի. Ա. ԲԱԽՄԵՏԵՎԻՆ

Հեռագիր թիվ 5774

21 նոյեմբերի 1915թ.

Բարեհաճեք խնդրել ամերիկյան կառավարությանը լիազորել Կոստանդնուպոլսում իր դեսպանին՝ օժանդակել մեզ Բաղդադի երկաթուղու շրջան և Միջագետք քշված հայերին օգնություն ցուցաբերելու գործում:

Մորգենթաուի արամադրության տակ կլորվեն դրամական միջոցներ, որոնք դեսպանը պետք է ծախսի համաձայն հայ պատրիարքի ցանկության:

Պետք է կատարել զգուշության բոլոր միջոցները, որպեսզի փողերը և զնված ապրանքները թուրքերը չխլեն հայերից:

Ցանկալի է նույնպես թաքցնել օսմանյան կառավարությունից, որ այդ օգնությունը Լուսաստանից է, որպեսզի խուսափենք հայ բնակչության նկատմամբ նոր հետապնդումներից:

Սազոնով

ՄՕՁՈ, սերիա 3, հ. 9

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ Ն ԱՆԱՐԱՐԻՆ

Նամակ թիվ 1015
18 դեկտեմբերի 1915թ.

Անցած նոյեմբերի 29-ի թիվ 1381 նամակում Ձերդ բարձր գերազանցությունը բարեհաճում է խնդրել եմ եզրակացությունը՝ պետական գանձարանից թուրքահայերին օգնություն ցույց տալու համար 500 000 ռուբլի հատկացնելու և այդ գումարը հայկական պատրիարքարանի համաձայնությամբ ծախսելու մասին, Կոստանդնուպոլսում դեսպանին փոխանցելու հարցի վերաբերյալ:

Այս առիթով պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Ձերդ բարձր գերազանցությանը, որ արդի ֆինանսական դրության պայմաններում պետական գանձատան վրա նոր ծախս դնելը, ծախս, որը չի հարուցվում պետական անհրաժեշտությամբ, ընդհանրապես հնարավոր չէ: Դրա հետ մեկտեղ անհրաժեշտ է, նկատի առնելով տարադրամի դժվարությունները, որքան հնարավոր է խուսափել արտասահման դրամ փոխանցելուց:

Իսկ տվյալ դեպքում ես առավել ևս դժվարանում եմ համաձայնություն հայտնել նշված գումարը բաց թողնելու մասին, մանավանդ, որ այդ գումարը նախատեսվում է փոխադրել թշնամական երկիր՝ թշնամու հպատակներին օգնություն ցույց տալու նպատակով:

Բարկ
ՄՕՅՈ, սերիա 3, հ. 9, էջ 600

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԸ
ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ԲԱՐԿԻՆ

Նամակ թիվ 1381
29 նոյեմբերի 1915թ.

Ռուսահպատակ հայերի մի խումբ, այդ թվում Պետական Դումայի անդամներ Աճեմովը և Պապաջանովը ինձ են դիմել՝ թուրքահայերին դրամական օգնություն ցուցաբերելու խնդրանքով, որոնք փրկվել են Թուրքիայի կառավարության կողմից կազմակերպված վերջին ջարդերից և որոնք այժմ գտնվում են գերմանական երկաթուղու Հալեպ-Մոսուլ հատվածում: Բաղդադի ուղղությամբ, որտեղ

նրանք գտնվում են խիստ կարիքի մեջ և նույնիսկ մոտ են սովամահության:

Ռուսահպատակ հայերը մտադիր են օգնության համար դիմել նաև մեր դաշնակիցներին և մի շարք չեզոք պետություններին և կասկած չկա, որ նրանց դիմումը այնտեղ կընդունվի կարեկցանքով: Հավաքված դրամական միջոցները ենթադրվում է դնել հայ պատրիարքի գիտությամբ և համաձայնությամբ Կոստանդնուպոլսում ամերիկյան դեսպանի հսկողության տակ՝ հետագայում ծախսելու համար:

Ի գիտություն ընդունելով այն, թե ինչ վերաբերմունք են ունեցել թուրքահպատակ հայերը Ռուսաստանի նկատմամբ, և որ այդ դիրքորոշումը ոչ քիչ չափով բացատրում է նրանց հալածանքները՝ թուրքերի կողմից, ես խիստ չափով ցանկալի եմ գտնում, որ ռուսական կառավարությունը իր վրա վերցնելով տուժածների օգնության գործում նախաձեռնությունը, հատկացներ դրա համար 500 000 ռուբլի: Այդ օգնությունը հայերին իմ կարծիքով, անհրաժեշտ է քաղաքական նպատակներով՝ հայ ժողովրդի վրա մեր ազդեցության հետագա ամրապնդման նպատակներով:

Թախանձագին խնդրում եմ Ձերդ գերազանցությանը ինձ հայտնել ձեր կարծիքը այդ հարցի վերաբերյալ, որպեսզի ես կարողանամ ներկայացնել իմ առաջարկությունները նախարարների հորհրդի մոտակա նիստի քննարկմանը:

ՄՕՅՏ, սերիա 3, հ. 9, էջ 389-390

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
ՍՏԱՅՎԱԾ ՁԵԿՈՒՑԱԳՐԻՑ**

16 դեկտեմբերի 1915թ.

... Հայկական հարցի լուծումը այն եղանակով, որը հորինել էր թուրքական կառավարությունը՝ բոլոր հայերի կոտորածի ճանապարհով, իրականացվեց ամենադաժան ձևով: Թուրքահայաստանը լցված է արյունով և գրեթե ընդհանրապես գրկվել է բնակչությունից: Որոշ տեղերում հայերը թաքնվել են լեռներում սակայն այնտեղ ջերմաստիճանը 0-ից ցածր է 22 աստիճանով (ըստ Ֆարենհայթի) և դժվար թե շատ հայեր կգոյատևեն:

Դաշնակից Գերմանիայի կողմից այդ «վախեցնելը» միայն

ընդգծում է համաձայնության երկրների երկու պարտականությունները: Դաշնակիցները պետք է Թուրքիայի վերջը տան որպես մեծ տերության և քշեն թուրքերին այնտեղ, որտեղից եկել են: Սա համաձայնության երկրների առաջին պարտականությունն է:

Դրանով արագացվում է Փոքր Ասիայի բաժանումը: Այս հարցը, անկասկած, արդեն քննարկվել և սկզբունքորեն արդեն լուծվել է համաձայնության երկրների կողմից: Դժվար թե վերջիններս վիճեն ավարի պատճառով: Հարցը վերաբերում է ամբողջ Փոքր Ասիայի բաժանմանը, ուստի հնարավոր է բոլոր օրինական պահանջների բավարարումը: Կարելի է կանխարգելել վեճերի ցանկացած հնարավորություն ապագայում, ինչպես նաև ապահովել երբեմնի ծաղկող, սակայն այժմ թալանված ու քայքայված, վատ կառավարման մի քանի դարերի պատճառով, բնությամբ բերրի երկրի սոցիալական ու տնտեսական զարգացմանը:

Ներկա պատերազմի գլխավոր նպատակը հանդիսանում է փոքր ազգությունների կառավարումը: Համաձայնության տերությունների երկրորդ խնդիրն է անհրաժեշտորեն ճանաչել հայ ժողովրդի բավարարվածությունը, շնորհելով նրան ինքնավարություն: Սխալվում են նրանք, ովքեր մտածում են, թե վերջին սարսափները ոչնչացրել են հայերի համառ ազգայնականությունը, ինչը չկարողացան անել ամենադաժան հետապնդումները վերջին մի քանի դարերի ընթացքում: Եթե Համաձայնության տերությունները ընկնեն այդ թյուր կարծիքի մեջ, ապա նրանց Փոքր Ասիայում սպասում է այն բանի կրկնությունը, ինչը նրանք ստիպված էին կրել Բալկաններում: Մի՞թե համաձայնության տերությունները ճանաչում են, որ Թալեաթ բեյը ճիշտ էր, հայտարարելով, որ հայերին կհասցնի այնպիսի հարված, որը կստիպի նրանց ամբողջ 50 տարով մոռանալ ինքնավարության մասին: Մի՞թե Հունաստանը նման դրության մեջ չէր անկախության համար իր պայքարի վերջում: Դա չիսանգարեց Հունաստանին վերականգնվել:

Անգլիական բնակչությունը բավարար չափով չի հասկանում հայերի կապվածության ուժը իր հայրենիքին: Կարգ ու կանոնի հաստատումից և թուրքերի ու քրդերի վնասագերծումից հետո ինքնավար Հայաստան կհոսեն նրա ուղիները աշխարհի բոլոր ծայրերից: Ռուսաստանում ապաստան գտածները վերադառնում են ռուսական գործերի հետևից: Չնայած «երիտթուրքական կառավարության» բարբարոս քաղաքականությանը, հայկական հարցը դեռևս ենթակա է լուծման:

Որոշ անձինք համառորեն ժխտում են քաղաքական ընդու-

նակությունների առկայությունը հայերի մոտ, վիճարկելով հայերին ինքնավարություն տրամադրելը: Պատմական փաստերը ասում են հակառակը՝ համարյա տասնյոթ դար հայերը ամենամաքաբենյաստ պայմաններում պահպանեցին գրեթե ամբողջովին ազգային ինքնուրույնությունը: Տեղահանվելով օտար տեղեր, հայերը (Լեհաստանում, Հունգարիայում, Բյուզանդական կայսրությունում, Ռուսաստանում, Պարսկաստանում, Միացյալ Նահանգներում) ամենուր ճանապարհի հարթեցին իրենց համար: Բյուզանդական կայսրությունում հայերից կային մի քանի կայսրեր և տեղապահներ: Հայերը ազնվորեն ծառայել են իրենց խորթ հայրենիքին, բայց հոգով միշտ մնացել են հայ: Թուրքիայում նրանց ատում էին հավատի տարբերության համար, բայց այնտեղ ևս նրանք մեծ դեր խաղացին, այսպես կոչված Միտիադի սահմանադրությունը գրվել է ոչ թե իր, այլ նրա քարտուղար՝ Հոգիավ Էֆենդիի կողմից: Պարսկաստանում հայերը մեծ դեր էին խաղում, վերջին ժամանակ նշանակալից մասնակցություն ունենալով բարենորոգումների համար տարվող շարժման մեջ... Ռուսաստանում, որտեղ հայերը լավ էին ապրում, դեռևս հիշում են գեներալ Լորիս Մելքոնովին, որն ուներ հատուկ վստահություն Ալեքսանդր II մոտ, որը նույնիսկ նրան հանձնարարեց կազմել սահմանադրության նախագիծը: Եգիպտոսում նույնպես հայերը հասան բարձր իշխանական աստիճանների: Նուբար փաշան իրավացիորեն համարվում էր «իր ժամանակի լավագույն գործիչներից մեկը»: Անհրաժեշտ է նշել, որ սա բացատրվում է բոլորովին էլ ոչ առանձին անհատների հատուկ տաղանդով, այլև նրանով, որ շատ շարքային հայեր ցուցաբերեցին արտակարգ քաղաքական ընդունակություններ և քաղաքացիական պարտքի գիտակցություն:

Բոլոր անկասկած այս փաստերը հստակ սահմանում են հայերի, իրենց ապագայի վճռման պահին, հարցված և լաված լինելու իրավունքը: Բրդական հարցը կլուծվի ինքն իրեն, առաջին հերթին՝ թուրքական կառավարության կողմից օժանդակության բացակայության շնորհիվ, երկրորդ՝ քրդերի զինաթափմամբ կամ էլ եթե նրանց մոտ պահպանվի զենքը, ապա հայ գյուղացիներին ևս պետք է թույլատրվի զենք ունենալ: Հաստատված է, որ հայկական այն գյուղերը, որտեղ բնակիչները զինված են եղել, ոչ մի անգամ չեն ենթարկվել ջարդերի:

Անհրաժեշտ է լուծել ևս երկու հարց՝ տվյալ ծայրամասերի գերակշռող ազգության և ինքնավար Հայաստանի ազդեցության հարցը ապագա միջազգային քաղաքականության վրա:

Հավաստի վիճակագրության բացակայությամբ, այնուամեն-

նայնիվ կարելի է որոշել, որ հայերը կազմում են այդ շրջանների բնակչության 35%-ը: Չնայած դա փոքրամասնություն է մահմեդական բնակչության ընդհանուր զանգվածի համեմատ, սակայն հայերը գերազանցում են քանակով թուրքերին և քրդերին առանձին վերցրած: Այնուհետև, պարզ թվային առավելությունը չի կարող ծառայել որպես պատշաճ չափանիշ: Առավել կարևոր է տվյալ տարրերի քաղաքական, մշակութային և տնտեսական նշանակությունը: Հայերի գերազանցությունը բոլոր այդ բնագավառներում կասկածից վեր է: Բացի դրանից, անհրաժեշտ է հիշել, որ հայերը զանգվածաբար կվերադառնան հայրենիք ինքնավարություն մտցնելուց անմիջապես հետո, և այդ ժամանակ թուրքերի և քրդերի թվային գերազանցությունը արագ կվերանա:

Համընդհանուր տարածված կարծիքին հակառակ հայերի մեծամասնությունը հողագործներ են, այլ ոչ բացառապես վաճառականներ, արդյունաբերողներ և վաշխառուներ: Դարավոր լծից հետո հայ երկրագործները փայլուն ապացուցեցին իրենց խիզախությունն ու մարտունակությունը: Ավելի քան 100 000-վոր հայեր զինվորագրվեցին ռուսական բանակի շարքերում իրենց վաղեմի թշնամու՝ թուրքերի դեմ պայքարելու համար: Հայերը Կովկասում և Մոսկվայում զոհաբերում էին միլիոնավոր ռուբլիներ հայ կամավորական ջոկատների համար: Հայ ժողովրդի ամբողջական համախմբվածությունը երբեք չի արտահայտվել ավելի ուժեղ, քան ներկայիս պատերազմում: Բոլոր մտավախությունները, որ հայ ժողովուրդը չի կարողանա պաշտպանել իրեն և իր ինքնավարությունը, բացարձակապես անհիմն են, ելնելով նրանց (հայերի) ապացուցված ընդունակություններից, արիությունից և հայրենասիրությունից:

Հայերին ինքնավարության շնորհումը քաղաքական առումով Փոքր Ասիայի կենտրոնում կատեղծի պետություն, որը կնպաստի խաղաղության և առաջադիմության պահպանմանը: Երբ դեպի Միջերկրական ծով անշուշտ անհրաժեշտ է հայերին, հակառակ դեպքում Հայաստանը Սերբիայի նման կլիներ «կապված պարկույծ»: Այդպիսի ելքը դեպի ծով կարող է տրամադրվել ոչ մի կերպ չխախտելով Ֆրանսիայի շահերը հյուսիսային Սիրիայում և ոչ էլ իտալական շահերը Ադալիայում: Հայերը բարենպաստ ազդեցություն կունենան քրդերի և իրենց շրջապատող ավելի քիչ կուլտուրական ժողովուրդների վրա: Նման ազդեցություն հայերը ունեցան Կովկասում, ուր 1906թ. նրանք արդեն ունեին 500 դպրոց ընդհանուր առմամբ ավելի լավ, քան ռուսական դպրոցները: Փոքր Ասիան բարբարոսության վիճակից դուրս բերելու միակ հույսը քրիստոնեական ինքնա-

վարության ստեղծումն է, այսինքն առաջադիմական հայկական պետության ստեղծումը: Փոքր Ասիայի ազգությունների ցանկացած քայլ դեպի զարգացումը և ավելի խաղաղ ապրելակերպը ուժեղացնում է երկարատև միջազգային համաձայնության հնարավորությունը: Այս մեծ գործում գերակշռող դեր պետք է խաղա ինքնավար Հայաստանը:

Եվրոպան հսկայական պարտք ունի Հայաստանին: Անգլիան հատկապես շատ է պարտական, քանզի ինքն էր Բեռլինյան պայմանագրի և Կիպրոսի կոնվենցիայի հիմնական մեղավորը: Քանզի դեղով ռուս-թուրքական խաղաղ պայմանագիրը և այն փոխարինելով Բեռլինի պայմանագրով, Անգլիան Թուրքիային հնարավորություն տվեց հայերին թալանել և սպանել երկար տարիներ: Մեծ Բրիտանիան փորձում էր ոչնչացնել չարիքը, որը պատճառել էր Հայաստանին, բայց ապարդյուն: Հեռու չէ այն օրը, երբ Անգլիայի խոսքը, պաշտպանված Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կողմից, օրենք կդառնա Փոքր Ասիայում: Այդ օրը և կլինի հատուցման օրը:

АВПР, Политархив, д. 3504, էջ 81-86.

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԸ
ՓԱՐԻԶՈՒՄ ԵՎ ԼՈՆԴՈՆՈՒՄ
ԳԵՍՊԱՆՆԵՐ Ա. Պ. ԻԶՎՈՒՍԿՈՒՆ ԵՎ Ա. Կ. ԲԵՆԿԵՆԴՈՐՖԻՆ**

*Հեռագիր թիվ 300
17 հունվարի 1916թ.*

Մեր ընդհանուր քաղաքական շահերի տեսանկյունից կարևոր են համարում, որպեսզի դաշնակիցներն իրենց վրա վերցնեն թուրքահայերին նյութական օգնություն ցուցաբերելու մախաձեռնությունը, որոնք տեղահանվել են Թուրքիայի կառավարության կողմից Հայեպ-Մոսուլ ճանապարհի շրջան և հետո դեպի Բաղդադ: Բարեհաճեք տեղեկանալ կառավարությունից, որի մոտ դուք հավատարմագրված եք, չի՞ համաձայնվի արդյոք մասնակցել հայերին մեկ միլիոն ֆրանկի չափով հավասար բաժիններով միաժամանակյա նպաստի տրամադրման գործում: Այդ գումարը կարող էր փոխանցվել Կոստանդնուպոլսում ամերիկյան դեսպանին՝ պատիարքի և Սսի կաթողիկոսի տրամադրության տակ դնելու համար, կամ, եթե այդ եղանակը անհարմար կգտնվի, ամերիկյան գործակալների միջոցով հայերի միջև բաշխելու համար: Ինքնըստինքյան, ենթադրվող բարե-

գործության աղբյուրը պետք է մնա գաղտնի՝ հայերին թուրքերի նոր բռնություններից պաշտպանելու նպատակով:

Սագոնով
АВПР, Политархив, д. 3493, էջ 14.

ՓԱՐԻԶՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

Հեռագիր թիվ 83
26 հունվարի 1916թ.

Թիվ 300 հեռագիրը ստացվել է:

Բրիանը հայտնեց ինձ, որ ֆրանսիական կառավարությունը սկզբունքորեն համաձայնություն է տվել իր վրա վերցնել միաժամանակյա մեկ միլիոն ֆրանկի չափով հայերին թգնելու մեկ երրորդը, պայմանով, որ անգլիական կառավարությունը նույնպես համաձայնվի դրա հետ: Ֆրանսիական կառավարությունը գտնում է, որ նպաստների բաշխումը գերադասելի է հանձնարարել Թուրքիայում ամերիկյան դեսպանին, վստահաբար դրանց բաշխման ժամանակ տեղյակ պահելով Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի հայ բնակչությանը այն մասին, թե ում կողմից է գալիս այդ նպաստը:

Իզվոլսկի
АВПР, Политархив, д. 3493, էջ 15.

ԼՈՆԴՈՆՈՒՄ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

Հեռագիր թիվ 906
28 դեկտեմբերի 1915թ.

Պատճենը ուղարկված է Փարիզ:
Ստացա թիվ 6518-ը:

Հնարավորություն չունենալով բանակցություններ վարել հայերի և արաբների հետ միաժամանակ, Գրեյն ինձ ասաց, որ ինքը գերադասում է, որ հայերի հետ բանակցությունները վարեր Ֆրանսիան: Հնարավոր համարելով Արաբիայի և Միջագետքի վերաբերյալ

Անգլիայի բանակցությունները արաբների հետ, իսկ Սիրիայի և Փոքր Ասիայի հարցերում, ուր գերակայում են ֆրանսիական շահերը, հայերի և արաբների հետ բանակցություններում Գրեյը կանխագգում է որոշակի դժվարություններ: Նա ասաց, որ եթե հայերը գերադասում են բանակցությունները վարել Եգիպտոսում, ապա Չավրիկը կարող է հանդիպել Կահիրեում ֆրանսիական դեսպանի հետ:

Նիկոլսոնն ինձ ասաց, որ Ջեմալը եղել է արաբների հակառակորդը, և դա հարուցում է որոշակի դժվարություններ:

Բենկենդորֆ

ՄՕՅՈ, սերիա 3, հ. 9, էջ 764

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԸ ՓԱՐԻՉՈՒՄ
ԴԵՍՊԱՆ Ա. Պ. ԻՉՎՈԼՍԿՈՒՆ

Հեռագիր թիվ 6633

30 դեկտեմբերի 1915թ.

Հղում եմ կատարում իմ թիվ 6518 և Բենկենդորֆի թիվ 906 հեռագրերի վրա: Միանում եմ Գրեյի կարծիքին, որ Ջեմալի հետ հայերի միջոցով բանակցությունները ավելի լավ է կենտրոնացնել ֆրանսիացիների ձեռքում: Բարեհաճեք այս իմաստով բացատրվել Բրիտանի հետ, նշելով, որ ի գիտություն ընդունելով նրա մախկիմում արտահայտված կարծիքը, անհրաժեշտ եմ գտնում Ֆրանսիային հատկացնել այն բանակցությունների ղեկավար դերը, որոնք կարող են շոշափել Սիրիայի ճակատագիրը: Ինձ համար, անշուշտ, ցանկալի կլիներ տեղյակ լինել բանակցությունների գործընթացին, և ես կհանձնարարեմ մեր ներկայացուցիչներին ամեն տեսակի օժանդակություն ցուցաբերել ֆրանսիական գործընկերներին:

Մազոնով

ՄՕՅՈ, սերիա 3, հ. 9, էջ 773

ԼՈՆԴՈՆՈՒՄ ԴԵՍՊԱՆԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

Հեռագիր թիվ 96
22 փետրվարի 1916թ.

Ձեր թիվ 300 հեռագիրը ստացվել է:

Անգլիական կառավարությունը ցավում է, որ ելնելով անգլիական զանձարանին բազմաթիվ հրատապ դիմումներից Անգլիայի և դաշնակից երկրների հայատակների օգնություն ցուցաբերելու խնդրանքով, նա զրկված է այդ օգնությունը նաև թուրքահայերի վրա տարածելու հնարավորությունից: Ուստի նա (անգլիական կառավարությունը) առավել նպատակահարմար է գտնում հայերին նյութական օգնություն ցուցաբերելու համար մասնավոր բարեգործներին բարեգործական հիմնադրամների միջոցով դիմելը, որոնք գոյություն ունեն դրա համար:

Բենկենդորֆ
АВПР, Политархив, д. 3493, л. 23.

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ
ՍԵՇԱՀՊԱՏԱԿ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պետրոգրադ 29 փետրվարի 1916թ.

Կանխատեսելով պատերազմի հստակապես ավարտը և Թուրքիայում ասիական տիրույթների ճակատագրի հարցի քննարկման դեպքի համար, ֆրանսիական և անգլիական կառավարությունները Ձեր քննարկմանն են ներկայացրել Փոքր Ասիայի բաժանման նախագիծը, որը կազմվել է այդ տեղանքի գիտակներ պարոնայք Պիկոյի և Սայքսի կողմից:

Այդ նախագծի հիմնական դրույթները հանգում են հետևյալին՝ Սև ծովի և Ուրմիայի լճից սկսվող և դեպի Անամուր գնացող, Վանից, Բիթլիսից, Մուշից և Խարպուտից հարավ Տավրոսի և Անտիտավրոսի լեռնային գագաթներով գծի միջև ընկած ողջ տարածությունը դրվում է Ռուսաստանի տրամադրության տակ՝ Անատոլիայում թուրքական սուլթանի հետ ապագա բաժանման համար:

Ֆրանսիայի տիրապետության տակ է անցնում Սիրիայի և Կիլիկիայի նեղ առափնյա շերտը, որը սկսվում է Ակկայից մինչև Ա-

նամուր և ընդգրկում է մոտավորապես նշված ռուսական սահմանից հարավ ընկած տարածքները, մոտավորապես Այնթափ-Ուրֆա-Մարդին-Ուրմիա գծով:

Անգլիան ստանում է ներկայումս Արաբական Իրաք անվան տակ հայտնի ծայրամասը, որը հարում է Պարսկաստանին և Պարսից ծոցին:

Ֆրանսիական և անգլիական տիրույթների միջև ընկած ողջ շրջանը կկազմի անկախ արաբական պետություն (լսալիաֆ) կամ մի քանի արաբական իշխանությունների համադաշնություն:

Դրա հյուսիսային մասը ճանաչվում է ֆրանսիական ազդեցության ոլորում, իսկ հարավայինը՝ անգլիական:

Պաղեստինը կազմում է հատուկ ինքնավար շրջան միջագային հսկողության տակ:

Բացի դրանից, Ֆրանսիան և Անգլիան իրենց վրա են վերցնում փոխադարձ պարտավորությունների մի ամբողջ շարք, կապված մեկը մյուսին տարբեր տեսակի արտոնությունների և առևտրական ու տնտեսական կարգի գեղչեր տրամադրելու հետ ապագա արաբական պետության տարածքում իրենց ազդեցության գոտիներում:

Այս նախագծում մեզ համար առավել կարևոր նշանակություն ունի ներկայացվող անգլո-ֆրանսիական սահմանը, որը նպատակ ունի առանձնացնել մեր սալազա տիրույթները ֆրանսիականից:

Տեղագրական տեսակետից նախագիծը բավականին բնական է ներկայում, քանի որ անցնում է գլխավոր լեռնային զանգվածի ուղղությամբ, սակայն քաղաքական և ռազմավարական տեսանկյունից այդ դժվար թե կարող է համարվել ընդունելի: Մեր ասիական սահմանի բավականին մեծ երկայնքով, որի տեղանքը բնակեցված է խառը և անհանգիստ բնակչությամբ, մեծ եվրոպական տերության, թեկուզև ներկայիս դրությամբ մեզ դաշնակից, հայտնվելը և սուր անկյամբ նրա ռուս-սլաբական սահմանի մեջ խրվելը, անհրաժեշտ է ճանաչել անընդունելի: Բացի դրանից, մասնավորապես, մենք կարող ենք չճանաչել Ուրմիայի շրջանում այլ եվրոպական պետության գերիշխանությունը, ելնելով տեղացի քրիստոնյաների շրջանում մեր միսիոներական շահերի կարևորությունից:

Մեր համար առավել շահավետ կլիներ հարավում որևէ ասիական մահմեդական պետության հետ, արաբական խալիֆաթի կամ թուրքական սուլթանատի տեսքով, ընդհանուր սահմանը: Այս տեսակետը թվում է, որ արդարացվում է նաև այն մտտեցմամբ, որ ֆրանսի-

ացիների հետ մեր վերջին բանակցություններում ներուցների և Կոստանդնուպոլսի շրջ, Ֆրանսիայի արտահայտած ցանկության համաձայն, համաձայնվեցինք միայն Սիրիայի և Կիլիկիայի միացմանը մինչև Տալրոս: Իսկ Դիարբեքիրի շրջանը մտնում է Միջագետքի կազմի մեջ:

Այն դեպքում եթե, այնուամենայնիվ, մեզ չհաջողվի պաշտպանել այդ տեսակետը, ապա այդ դեպքում անհրաժեշտ է բոլոր պայմաններում պնդել Ուրմիայի շրջանի և Բիթլիսի անցումների ներառումը մեր գոտու մեջ, ֆրանսիացիներին որոշ պարզատրումներ անելով Փոքր Հայաստանում Սվազ-Խարպուտ-Կեսարիա եռանկյան շրջանում:

Նույն ձևով, հավանաբար, հնարավոր կլիներ համաձայնվել Պաղեստինի շրջանի տարածքային փոքրացման հետ, սահմանափակելով այնտեղ մեր շահերի պաշտպանությունը միայն սրբատեղերով:

Ընդհանուր առմամբ, Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ սպասվելիք բանակցություններում, առանց մեր պետական շահերին վնաս հասցնելու, մենք կարող ենք հեշտությամբ հայտարարել մեր անշահագրգռվածության մասին Ամաթիա (Ջեզիրե)-Իբն-Օմար-Դիարբեքիր-Սամոսատ-Մարաշ-Ադանա գծից հարավ ընկած տարածության նկատմամբ:

Նմանատիպ և մանրամասն այս հարցերի քննարկումը կապված անգլո-ֆրանսիական նախագծերի հետ, ես ցանկալի կհամարեի ներկայացնել հատուկ խորհրդակցության քննարկմանը, նախարարների խորհրդի նախագահի նախագահությամբ և ռազմական, ծովային, արտաքին գործերի նախարարությունների և Կովկասի փոխարքայի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

Վերը նշվածի մասին համարձակվում եմ գեկուցել Չերոկ Կայսերական գերագանցությանը և հայցել բարձրագույն հրահանգներ:¹

Սազոնով
PAT էջ 160-161

¹ Բնագրի վրա անձամբ Նիկոլայ II-ի նշումն է՝ «Съ» (согласен) (համաձայն եմ) Յարսկոե Սելո 1 մարտի 1916թ.

ՊԵՏՐՈԳՐԱԳՈՒՄ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՈՒ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ
ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈՒՇԱԳԻՐԸ
ԱՐՏԱԶԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

Պետրոգրադ 9 մարտի 1916թ.

Ֆրանսիական և անգլիական կառավարություններն իրենց հասած տեղեկությունների հիման վրա համոզվելով, որ արաբական ժողովուրդներն ինչպես Արաբական թերակղզում, նույնպես և Օսմանյան կայսրության մահանգներում վճռականորեն են տրամադրված թուրքական տիրապետության դեմ, և որ ներկայումս հնարավոր կլիներ կազմել միաժամանակ թուրքական կառավարության նկատմամբ թշնամաբար և Համաձայնության տերությունների նկատմամբ բարենպաստ տրամադրված արաբական պետություն կամ ֆեդերացիա, - բանակցությունների մեջ մտան և համատեղ քննարկեցին այդ հարցը: Մտքերի այդ փոխանակության հետևանքով նրանք համաձայնության եկան հետևյալ սկզբունքների վերաբերյալ, որոնց մասին բանակցությունները շարունակելուց առաջ երկու կառավարությունները ցանկանում են հայտնել ռուսական կառավարությանը:

Հոդված 1. Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան պատրաստ են սույնին կցվող քարտեզի վրա նշված A և B գոտիներում ճանաչել և իրենց հովանավորության տակ վերցնել անկախ արաբական պետությունը և արաբական պետությունների ֆեդերացիան՝ արաբ առաջնորդի գերիշխանության ներքո: Ֆրանսիան A գոտում և Մեծ Բրիտանիան B գոտում առաջնության իրավունք կունենան ձեռնարկումներում և տեղական փոխառություններում: Ֆրանսիան A գոտում և Մեծ Բրիտանիան B գոտում կունենան արաբական պետության կամ արաբական պետությունների ֆեդերացիայի խնդրանքով օտարերկրյա խորհրդականներ և պետական պաշտոնյաներ նշանակելու բացառիկ իրավունք:

Հոդված 2. Ֆրանսիան կապույտ գոտում և Մեծ Բրիտանիան կարմիր գոտում իրավունք կունենան արաբական պետության կամ պետությունների ֆեդերացիայի հետ վոյսադարձ համաձայնության գալուց հետո սահմանել այնպիսի ուղղակի կամ անուղղակի կառավարում, կամ այնպիսի վերահսկողություն, որպիսիք նրանք կցանկանան և հարմար կլինեն:

Հոդված 3. Դարչնագույն գոտում կսահմանվի միջազգային կառավարում, որի ձևը կորոշվի Ռուսաստանի հետ խորհրդակցելուց,

ինչպես նաև մյուս դաշնակիցների հետ փոխադարձ համաձայնության գալուց հետո:

Հոդված 4. Մեծ Բրիտանիային կտրվի՝ 1) Հալֆա և Աքրա նավահանգիստները 2) A գոտում Տիգրիսից և Եփրատից B գոտու համար որոշակի քանակությամբ ջուր վերցնելու երաշխիք: Նորին մեծություն կառավարությունն իր կողմից պարտավորվում է, առանց ֆրանսիական կառավարության նախնական համաձայնության, Կիպրոսը մի երրորդ պետության զիջելու նպատակով ոչ մի դեպքում չմտնել քանակցությունների մեջ:

Հոդված 5. Ալեքսանդրետը կլինի ազատ նավահանգիստ, քանի որ վերաբերում է Բրիտանական կայսրության առևտրին, և այստեղ չեն սահմանվի ոչ խտրություններ նավահանգստային տուրքերի նմատմամբ, ոչ այնպիսի հատուկ արտոնություններ, որոնցից կարող են զերծ մնալ անգլիական նավատորմը և ապրանքները Ալեքսանդրետի վրայով և կապույտ գոտին տրամախաչող երկաթուղիով փոխադրվող անգլիական ապրանքների համար ևս կսահմանվի տրանզիտի ազատություն՝ անկախ այն քանից, թե այդ ապրանքները փոխադրվում են կարմիր գոտի, B գոտի, A գոտի, թե փոխադրվում են այնտեղից. ի վնաս անգլիական ապրանքների նմանապես ոչ մի խտրություն (ուղղակի կամ անուղղակի) չի սահմանվի որևէ երկաթուղու ռեժիմում, ինչպես նաև ոչ մի խտրություն չի սահմանվի ի վնաս անգլիական ապրանքների և նավերի, այն բոլոր նավահանգստներում, որոնք սպասարկում են հիշյալ գոտիները:

Հայֆան կլինի ազատ նավահանգիստ, քանի որ դա վերաբերում է Ֆրանսիայի, նրա գաղութների և խնամակալությունների առևտրին և խստություններ չեն լինի ոչ նավահանգստից օգտվելու պայմաններում, ոչ էլ այնպիսի արտոնություններ նավահանգստային տուրքերի նկատմամբ, որոնցից կարող են զերծ մնալ ֆրանսիական նավատորմը և ապրանքները: Տրանզիտի ազատություն կսահմանվի Հայֆայի վրայով և դարչնագույն գոտին տրամախաչող անգլիական երկաթուղիով փոխադրվող ֆրանսիական ապրանքների համար՝ անկախ այն քանից թե այդ ապրանքները փոխադրվում են կապույտ գոտուց, A գոտուց կամ B գոտուց, թե փոխադրվում են այնտեղ, ի վնաս ֆրանսիական ապրանքների և նավերի, նմանապես ոչ մի խտրություն (ուղղակի կամ անուղղակի) չի սահմանվի հիշյալ գոտիները սպասարկող որևէ նավահանգստի ռեժիմում:

Հոդված 6. A գոտում Բաղդադի երկաթուղին չի շարունակվի դեպի հարավ Մոսուլից այն կողմ և B գոտում՝ դեպի հյուսիս Սամարրայից այն կողմ այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի ավարտվել Եփրա-

տի հովտում կառուցվող՝ Բաղդադը Հալեպին միացնող երկաթուղին, որը կիրականացվի միայն երկու կառավարությունների աջակցության դեպքում:

Վեցերորդ հոդվածի ծանոթագրությունը: Այս հոդվածը պայմանավորված է Բաղդադի գերմանական երկաթուղու շինարարության ավարտումն ու շահագործումն արգելակելու ցանկությամբ:

Հոդված 7. Մեծ Բրիտանիան կունենա Հայֆան B գոտուն միացնող երկաթուղու շինարարության, կառավարման և անբաժան սեփականատիրության իրավունք: Բացի դրանից Մեծ Բրիտանիան կունենա իր գործերի տեղավոխման մշտական իրավունք:

Հոդված 8. Քսան տարվա ընթացքում կապույտ և կարմիր գոտիների ամբողջ տարածությունում, ինչպես նաև A և B գոտիներում մաքսային չափերը կմնան ուժի մեջ և առանց երկու տերությունների համաձայնության չեն կարող կատարել մաքսերի չափի և ոչ մի բարձրացում կամ “advalorem” (տոկոսային հարաբերությամբ արժեքի նկատմամբ նշանակվող) մաքսերի փոխարինումը հասուկ սահմանված մաքսերով:

Վերոհիշյալ գոտիների միջև չեն լինի ներքին մաքսատներ: Երկիր ներմուծվող ապրանքներից հավաքվող մաքսատուրքերը կգանձվեն ապրանքների ստացման նավահանգիստներում և կհանձնվեն այն գոտու վարչությանը, որի համար դրանք նախատեսված են:

Հոդված 9. Անգլիական և ֆրանսիական կառավարությունները, որպես արաբական պետության հովանավորներ, համաձայնության կգան այն մասին, որ իրենք ձեռք չեն բերի և մի երկուսուսուրքային թույլ չեն տա տարածքային սեփականություններ ձեռք բերելու Արաբական թերակղզում կամ ծովային բազա կառուցելու Կարմիր ծովի արևելյան մասի կղզիներում: Դա, սակայն, չի կարող արգելք հանդիսանալ Ադենի սահմանագիծը շտկելու համար, եթե դա անհրաժեշտ համարվի ելնելով թուրքերի վերջին հարձակման փորձից:

Հոդված 10. Արաբական պետության կամ պետությունների ֆեդերացիայի սահմանների վերաբերյալ բանակցություններն արաբների հետ կշարունակվեն նույն ճանապարհով, ինչ-որ միևնչայժմ՝ երկու տերությունների անունից:

Հոդված 11. Որոշված է, որ արաբական տարածք ներմուծվող գենքի վերահսկողության միջոցառումները կմշակվեն երկու կառավարությունները:

PAT էջ 154-157

ՊԵՏՐՈԳՐԱԴՈՒՄ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ՍԱԶՈՆՈՎՄԻՆ

(Նամակի պատճենից)
11 մարտի 1916թ.

Վերադարձնում եմ այն քարտեզը, որը սրբ Մարկ Սայքսը վերափոխել է համաձայն Ձեր այսօրվա ցուցումների:

Ֆրանսիական կապույտ գոտին այժմ հեռացված է Նեստորական մարզից, որն այժմ մտցված է ենթադրվող ռուսական գոտու մեջ: Կատարելով հիշյալ փոփոխությունները, սրբ Մարկ Սայքսը նկատի է ունեցել այն, ինչը նա ընդունել է որպես Ձեր ցանկությունները:

Ա. Նեստորական մարզը և Բիթլիսի անցուղիները թողնել ռուսների ձեռքում:

Բ. Ռուսական տարածքին լրացուցիչ միացնել Հայաստանի նվազագույն մասը, մի բան, որը պահանջվում է Էրզրումը Ռուսաստանի կազմի մեջ թողնելու հանգամանքով և աշխարհագրական այլ պայմաններով:

Պարոն Պիկոյի հետ ունեցած իր նախկին գրույցների հիման վրա սրբ Մարկ Սայքսը հույս ունի, որ այդօրինակ փոփոխությունները, հավանաբար, ընդունելի կլինեն Ֆրանսիայի համար:

Ձեր այսօրվա խոսքերից մենք այն հետևությունն ենք անում, որ ռուսական կառավարությունը, հավանաբար, պատրաստ կլինի ընդունել սվյալ համաձայնության պայմանները, քանի որ այն վերաբերում է քարտեզի վրա կարմիր մատիտով նշված գծից դեպի հարավ ընկած տարածքը:

Երկուշաբթի օրը ցերեկով Ձեզ այցելելու հնարավորության դեպքում սրբ Մարկ Սայքսը իր հետ կրերի ավելի մեծ չափերի քարտեզ, որը ձեզ թույլ կտա ավելի լավ պատկերացում կազմել նրա կողմից առաջարկվող սահմանագծման մասին:

Ջորջ Բյուրենեն
PAT էջ 157

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԻ
ՀՈՒՇԱԳԻՐԸ ՊԵՏՐՈԳՐԱԴՈՒՄ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՈՒ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ
ԴԵՍՊԱՆՆԵՐ Մ. ՊԱՒԵԼՈՎԻՆ ԵՎ ՍԸՐ Զ. ԲՅՈՒՔԵՆԵՆԻՆ

Պետրոգրադ 17 մարտի 1916թ.

Նկատի առնելով այն, որ Փոքր Ասիայում և Արաքիայում տարբեր գոտիների սահմանման վերաբերյալ անգլո-ֆրանսիական նախագիծը ենթակա է հատուկ հանձնաժողովի քննարկմանը, այդ առթիվ մտքերի փոխանակությունը պետք է ներկայումս հանգի ընդհանուր սկզբունքների շարադրմանը, այսինքն՝

1) Ռուսական կառավարությունը պատրաստ է հայտարարել, որ ինքը ոչ մի շահագրգռվածություն չունի այն մարզում, որն ընկած է Ամադիա - Իբն - Օմար - Դիարբեքիր - Մամուսատ - Մարաշ - Ադանայի վրայով անցնող գծից դեպի հարավ, և առանց որևէ դժվարությունների կընդունի յուրաքանչյուր համաձայնագիր, որը կարող է այդ մասին կայանալ Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև:

2) Նա պնդում է, որ անհրաժեշտ է ռուսական գոտու մեջ մտցնել Բիթլիսի անցուղիներն ու Ուրմիա լճի մարզը և փախարենը առաջարկում է Ֆրանսիային զիջել Փոքր Հայքի այն տերիտորիան, որն ընկած է Սվազի-Խարբերդի-Կեսարիայի միջև:

3) Ինչ վերաբերում է Պաղեստինին, ապա ռուսական կառավարությունը կհամաձայնվի այն բոլոր նախագծերին, որոնք Սուրբ Հողում գտնվող բոլոր ուղղափառ հիմնարկներին ապահովում են իրենց պաշտամունքի ծիսակատարությունների ազատությունը, ինչպես նաև նախկին իրավունքների և առանձնաշնորհումների պահպանումը և առաջ չեն քաշում ոչ մի սկզբունքային առարկություն այդ երկրում հրեա գաղութաբնակներին տեղավորելու դեմ:

Ինքնին հասկանալի է, որ նախորդ կետերի նկատմամբ Ռուսաստանի համաձայնությունը պայմանավորված է նրանով, որ պետք է իրագործվեն Կ.Պոլսի և նեղուցների վերաբերյալ ֆրանսանգլո-ռուսական փոխադարձ համաձայնությունը:

PAT էջ 163-164

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՀՈՒՇԱԳԻՐԸ
ՊԵՏՐՈՂՐԱԴՂՈՒՄ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԴԵՄՊԱՆԻՆ

Պետրոգրադ 13 ապրիլի 1916թ.

Վկայակոչելով կայսերական արտաքին գործերի նախարարության ս.թ. մարտի 4/17 և 8/21-ի հուշագրերը, պատիվ ունեն Ձերդ գերազանցությանը հաղորդելու, որ արաբական պետության կամ պետությունների ֆեդերացիա կազմելու և Սիրիայի, Կիլիկիայի ու Միջագետքի տարածքների պատկանելիության մասին Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև կնքվելիք համաձայնագրի ճանաչման վերաբերյալ ֆրանսիական կառավարության հատուկ պատվիրակ պարոն Ժորժ Պիկոյի հետ իմ գրույցների հետևանքով կայսերական կառավարությունը պատրաստ է հաստատել իրեն հաղորդված հիմունքների վրա մշակված համաձայնագիրը այն դեպքում, եթե կապահպանվեն հետևյալ պայմանները:

1. Ռուսաստանը անեքսիայի է ենթարկում Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի մարզերը մինչև Սև ծովի ափի՝ առաջիկայում որոշվելիք այն կետը, որն ընկած է լինելու Տրապիզոնից դեպի արևմուտք:

2. Վանից և Բիթլիսից դեպի հարավ՝ Մուշի, Սդերդի, Տիգրիսի հոսանքի, Ջեզիրե-Իբն-Օմարի, Ամադիայի վրա իշխող լեռնագագաթների գծի և Մերզևերի միջև ընկած Քուրդիստանի մարզը կզիջվի Ռուսաստանին, որը դրա փոխարեն որպես Ֆրանսիայի սեփականություն կճանաչի այն տեքստորիաները, որոնք ամփոփված են Ալա-Ղադի, Կեսարիայի, Աբ-Ղադի, Իլդիզ-Ղադի, Չարայի, Ակնի և Խարբերդի միջև: Բացի դրանից, սկսած Մերզևերի մարզից, արաբական պետության սահմանագիծը կձգվի ներկայումս օսմանյան տարածքը պարսկականից անջատող լեռնագագաթների վրայով: Այս սահմանները, որ նշված են ընդհանուր գծերով, կարող են մանրամասնություններում ենթարկվել այնպիսի փոփոխությունների, որոնք հավանաբար կառաջարկվեն սահմանագատման հանձնաժողովի կողմից, որը հետագայում աշխատելու է այդ վայրերում:

Կայսերական կառավարությունը դրանից դուրս համաձայնվում է այս ձևով Ռուսաստանին անցած օսմանյան տարածքի բոլոր մասերում թույլատրել, որ պահպանվեն օսմանյան կառավարության կողմից ֆրանսիական քաղաքացիներին տրված երկաթուղային և մյուս կոնցեսիաները: Եթե կայսերական կառավարությունը ցանկություն հայտնի, որ ավելի ուշ դրանք կայսրության օրենքների հետ

համաձայնեցնելու համար ենթարկվեն փոփոխության, այդ փոփոխությունը կկատարվի հանրապետության կառավարության հետ համաձայնեցնելուց հետո:

Ինչ վերաբերում է այդ երկու ազգերից կախում ունեցող հիմնարկություններին, կրոնական, դպրոցական և հիվանդանոցային հաստատություններին և այլն, ապա դրանք հետագայում ևս կօգտվեն այն առանձնաշնորհումներից, որոնցով նրանք մինչև հիմա ապահովված էին օսմանյան կառավարության հետ կնքած պայմանագրերով, համաձայնագրերով և կոնտրակտներով: Համենայն դեպս, ուժի մեջ է մտնում այն, որ, ընդունելով հիշյալ վերապահությունը, երկու կառավարությունները նկատի չեն ունեցել հետագայում պահանջել դատազորության, կրոնական պրոտեկտորատի և կապիտալյացիաների իրավունքներ այն մարզերում, որոնք այսպիսով անեքսիայի են ենթարկվում Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կողմից, բայց միայն նկատի են ունեցել մախ ապահովել ներկայումս գոյություն ունեցող հիմանարկությունների և հաստատությունների հետագա գոյությունը, և հետո՝ հաշտության պայմանագիր կնքելուց հետո ուղի հարթել երկու տերությունների բանակցությունների համար:

Վերջապես, երկու կառավարությունները սկզբունքորեն հնարավոր են համարում, որ թուրքական տարածքները անեքսիայի ենթարկող պետություններից յուրաքանչյուրը մասնակցի օսմանյան պարտքի վարչության աշխատանքներին:

Սազոնով
PAT էջ 185-186

ՊԵՏՐՈՎՐԱԴՈՒՄ ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԴԵՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՈՏԱՆ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱԶԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

26 ապրիլի 1916թ.

Պատիվ ունեն հայտնելու, որ ստացել եմ Ձերո գերազանցության կողմից այսօր ինձ ուղարկված հուշագիրն այն մասին, որ կայսերական կառավարությունը ներքոհիշյալ պայմաններով ճանաչում է Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջև կնքվելիք համաձայնագիրը արաբական պետություն կամ պետությունների ֆեդերացիա կազմավորելու և Ֆրանսիայի հատուկ ներկայացուցչի կողմից կայսերական կառավարությանը մատնանշված Սիրիայի, Կիլիկիայի և Միջագետքի

տարածքները Ֆրանսիային հանձնելու մասին:

Հանրապետության կառավարությունը ինձ հանձնարարել է իր կողմից տեղեկացնել Ձեզ, որ ինքը որոշել է հաստատել այն համաձայնագիրը, որին վերաբերում է խոսքը:

1. Ռուսաստանը անբասիայի է ենթարկում Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի մարզերը մինչև Սև ծովի ափի՝ առաջիկայում որոշվելիք այն կետը, որն ընկած է լինելու Տրապիզոնից դեպի արևմուտք:

2. Վանից և Բիթլիսից դեպի հարավ՝ Մուշի, Սղերդի, Տիգրիսի հոսանքի, Ջեզիրե-Իբն-Օմարի, Ամադիայի վրա իշխող լեռնագագաթների գծի և Մերզկերի միջև ընկած Բուրդիստանի մարզը կզիջվի Ռուսաստանին, որը դրա փոխարեն Ֆրանսիային կտրամադրի այն տարածքները, որոնք ամփոփված են Ալա-Դ-ադի, Կեսարիայի, Աք-Դադի, Իլդիզ-Դ-ադի, Չարայի, Ալնի և Խարբերդի միջև: Բացի դրանից, սկսած Մերզկերի մարզից, արաբական պետության սահմանագիծը կձգվի ներկայումս օսմանյան տարածքը սլարսկականից անջատող լեռնագագաթների վրայով: Այս սահմանները, որ նշված են ընդհանուր գծերով, կարող են մանրամասնություններում ենթարկվել այնպիսի փոփոխությունների, որոնք հավանաբար կառաջարկվեն սահմանագատման հանձնաժողովի կողմից, որը հետագայում աշխատելու է այդ վայրերում:

Հանրապետության կառավարությունը գոհունակությամբ ընդունում է ի գիտություն, որ կայսերական կառավարությունը դրանից դուրս համաձայնվում է այս ձևով Ռուսաստանին զիջված օսմանյան տարածքի բոլոր մասերում թույլատրել, որ պահպանվեն օսմանյան կառավարության կողմից ֆրանսիական քաղաքացիներին տրված երկաթուղային և մյուս կոնցեսիաները: Եթե կայսերական կառավարությունը ցանկություն հայտնի, որ ավելի ուշ դրանք կայսերական օրենքների հետ համաձայնեցնելու նպատակով կենթարկվեն փոփոխության, այդ փոփոխությունը կկատարվի հանրապետության կառավարության հետ այդ հարցը համաձայնեցնելուց հետո:

Ինչ վերաբերում է այդ երկու ազգերից կախում ունեցող հիմնարկություններին, վարչություններին, կրոնական, դպրոցական և բուժական հաստատություններին և այլն, ապա դրանք հետագայում ևս կօգտվեն այն առանձնաշնորհումներով, որոնցով նրանք մինչև հիմա ապահովված էին օսմանյան կառավարության հետ կնքած պայմանագրերով, համաձայնագրերով և կոնտրակտներով: Համեմայն դեպս, ուժի մեջ է մտնում այն, որ ընդունելով հիշյալ վերապահումը, երկու կառավարությունները նկատի չեն ունեցել հետագա-

յում պահանջել դատազորություն, կրոնական պաշտպանություն և կապիտուլյացիաների իրավունքներ այն մարզերում, որոնք այսպիսով անեքսիայի են ենթարկվում Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի կողմից, բայց միայն նկատի են ունեցել նախ՝ ապահովել ներկայումս գոյություն ունեցող հիմնարկությունների և հաստատությունների հետագա գոյությունը և հետո՝ հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո ուղի հարթել երկու տերությունների բանակցությունների համար, որոնց բարեհաջող վախճանի մասին թույլ չի տալիս կասկածել երկու երկրների բարեկամությունը:

Վերջապես, երկու կառավարությունները սկզբունքորեն հնարավոր են համարում, որ թուրքական տարածքները անեքսիայի ենթարկող պետություններից յուրաքանչյուրը պետք է մասնակցի օսմանյան պարտքի վարչության աշխատանքներին:

Պալեոգ
PAT էջ 187-188

ՓԱՐԻՉՈՒՄ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԳԵՄՊԱՆԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Գ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

Հեռագիր թիվ 293
1 մայիսի 1916թ.

Կամբոնը ինձ ասաց, որ Պետրոգրադում տեղի է ունեցել Ասիական Թուրքիայում ոլորտների բաժանման մասին համաձայնագրի ստորագրում, ընդ որում ֆրանսիական ոլորտում բացի Կիլիկիայից մտցվել է նաև հայկական վիլայեթների մի մասը Սվազով և Խորպուտով: Այդուհանդերձ Փարիզում գտնվող Պողոս Նուբար փաշան շարունակում է իր քարոզչությունը Մերսինում Միջերկրական ծովում ելք ունեցող ինքնավար Հայաստանի համար՝ երեք տերությունների ընդհանուր հովանավորության ներքո: Չնայած որ իմ կողմից ձեռնարկվում են բոլոր միջոցները, որպեսզի այստեղ կասկած չառաջանա, որ քարոզչությունը հիմնվում է մեր օժանդակության վրա, որևէ թյուրիմացություններից խուսափելու նպատակով, այնուամենայնիվ իմ պարտքն են համարում Ձեր ուշադրությունը հրավիրել դրա վրա: Արդյոք հարմար չե՞ք գտնի հայտնել ինձ անձնական գիտության համար վերը նշված համաձայնագրի տեքստը:

Իզվոլսկի
PAT էջ 188

ԲԵՌՆՈՒՄ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՄՊԱՆՈՐԳԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ս. Դ. ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

*Թիվ 265 հեռագրից
2 մայիսի 1916թ.*

Մանդելշտամը խնդրում է փոխանցել՝ «Չանազան աղբյուրներից, այդ թվում մի անձից, որը մի քանի շաբաթ առաջ անցել է Փոքր Ասիայով, ստացա տեղեկություններ, որոնք հետևյալ դրությամբ են նկարագրում Թուրքիայում. Փոքր Ասիայում հայ համարյա չկա, նրանք կամ կոտորվել են կամ տեղահանվել և միայն նրանց բեկորներն են թաքնվում ղզլբաշների մոտ... Հեռանալով մեր հարձակվող զորքերի առջևից, թուրքական իշխանությունների հրամանով մահմեդականները իրենց հետ տանում են հայերի ունեցվածքը և բշում-տանում են հայերի անասուններին...

АВПР, Политархив, д. 350, էջ 93.

ԼՈՆԴՈՆՈՒՄ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՄՊԱՆ ԲԵՆԿԵՆԴՈՐՅԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻՆ

*Հեռագիր թիվ 288
1.ունիոն 30 մայիսի 1916թ.*

Թիվ 1

Գրեյը ինձ է դիմել նուտայով, որտեղ հայտնում է, որ անգլիական կառավարությունը ֆրանսիական դեսպանի միջոցով ստացել է նոտաների պատճենները, որոնցով Պետրոգրադում փոխանակվել են արաբական պետության կազմավորման մասին անգլո-ֆրանսիական համաձայնագրի հարցի կապակցությամբ: Գրեյը բավարարվածության զգացումով բնդունում է ի գիտություն, որ կայսերական կառավարությունը հաստատել է այդ համաձայնագիրը և տեղեկացրեց ինձ, որ մեծ բրիտանական կառավարությունը այդ համաձայնագիրը ամբողջական դարձնելու նպատակով պատրաստ է ճանաչել Ռուսաստանի կողմից ձևակերպված և ֆրանսիական կառավարության կողմից ընդունված պայմանները անցած ամսի 26-ին նոտաների փոխանակման արդյունքում: Զանի որ այդ համաձայնությունները շոշափում են անգլո-ռուսական հարաբերությունները, Գրեյն առաջարկում է կայսերական կառավարությանը միանալ 5 կետով համաձայնագրին, որոնք ես փոխանցում եմ թիվ 2 հեռագրով: Չեք հանձնարա-

րի արդյոք Դուք ինձ պատասխանել Գրեյին նոտայով, որում ես կտայի խնդրվող համաձայնությունը ռուսական կառավարության անունից: Խնդրում եմ ցուցումներ:

Բենկենդորֆ
PAT էջ 199

ԼՈՒԳՈՆՈՒՄ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԵՍՊԱՆԸ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

Հեռագիր թիվ 289
Լոնդոն 30 մայիսի 1916թ.

Թիվ 2

«Քանի որ այս համաձայնագրերը անմիջականորեն շոշափում են Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի հարաբերությունները, ես պատիվ ունեմ Ձերդ գերազանցության կառավարությանը առաջարկել համաձայնագրին միանալ հետևյալ պայմաններով.

1. Ռուսաստանը անեքսիայի է ենթարկում Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի մարզերն ընդհուպ մինչև Սև ծովի ափի՝ հետագայում որոշվելիք այն կետը, որն ընկած է լինելու Տրապիզոնից դեպի արևմուտք:

2. Վանից և Բիթլիսից դեպի հարավ՝ Մուշի, Սյերոլի, Տիգրիսի հոսանքի, Ջեզիրե-Իբն-Օմարի, Ամադիայի վրա իշխող լեռնագագաթների գծի և Մերզների միջև ընկած Քուրդիստանի մարզը կզիջվի Ռուսաստանին, սկսած Մերզների մարզից, արաբական պետության սահմանագիծը կձգվի ներկայումս օսմանյան տարածքը Պարսկաստանից անջատող լեռնագագաթների վրայով: Այս սահմանները, որ նշված են ընդհանուր գծով, կարող են մանրամասնություններում ենթարկվել այնպիսի փոփոխությունների, որոնք հավանաբար կառաջարկվեն սահմանագատման հանձնաժողովի կողմից, որը հետագայում աշխատելու է այդ վայրերում:

3. Ռուսական կառավարությունն ընդունում է, որ այս ձևով Ռուսաստանին զիջված օսմանյան տարածքի բոլոր մասերում պահպանվելու են այն կոնցեսիաները, որոնք օսմանյան կառավարությունը տվել է բրիտանահպատակներին: Եթե ռուսական կառավարությունը ցանկություն հայտնի, որ ավելի ուշ դրանք կայսրության օրենքների հետ համաձայնեցնելու նպատակով ենթարկվեն փոփոխության, այդ փոփոխությունները կկատարվեն միայն Մեծ Բրիտա-

նիայի կառավարության հետ համաձայնեցնելուց հետո:

4. Այս ձևով Ռուսաստանին զիջված օսմանյան տարածքների բոլոր մասերում պետք է պահպանվեն նավագնացության գոյություն ունեցող բրիտանական իրավունքները և կոնցեսիաներ ստանալու նախարարության իրավունքը, պահպանվելու են նաև բրիտանական կրոնական, դպրոցական և բուժական հաստատությունների իրավունքներն ու առանձնաշնորհումները: Նորին զերագնացության կառավարությունն իր հերթին ընդունում է, որ համանման ռուսական իրավունքներն ու առանձնաշնորհումները պահպանվեն այն մարզերում, որոնք սույն պայմանագրի ուժով կլինեն յիովին բրիտանական, կամ որոնցում բրիտանական շահերը կճանաչվեն գերակշիռ:

5. Երկու կառավարությունները սկզբունքորեն հնարավոր են համարում, որ թուրքական տարածքներում անբախյալի ենթարկող պետություններից յուրաքանչյուրը պետք է մասնակցի օսմանյան պարտքի վարչության աշխատանքներին:

Բենկենդոքի¹
PAT էջ 200

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԸ
ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈԽԱՐՔԱՅԻՆ**

*Նամակի նախագիծ թիվ 540
27 հուլիսի 1916թ.*

Մեր գորքերի կողմից գրեթե ամբողջ Մեծ Հայքի գրավումը և այն Ռուսական կայսրության սահմանների մեջ առաջիկա ներառումը հերթի են դնում այդ մարզի առաջիկա կառուցվածքի հարցը: Թեև

¹ Բնագրի վրա կա Նիկոլայ II ձեռքով արված նշումը և մակագրություն՝

«Համաձայն եմ, բացի 1-ին հայվածից: Եթե մեր բանակին հաջողվի հասնել մինչև Սիմոս, ապա այնտեղով էլ պետք է անցնի մեր սահմանագիծը»:

1916թ. մայիսի 22

1916թ. սեպտեմբերի 16-ին արտաքին գործերի նախարար Շտյուրմերի անունով ստացված հեռագրով Բենկենդոքի հայտնում էր այն մասին, որ իր կողմից Գրեյին է հանձնվել նուտա թվագրված սեպտեմբերի 1-ով Ռուսաստանի կառավարության կոցմից անգլիական նուտայի բոլոր կետերի ընդունման մասին:

այժմ, մինչ պատերազմի ավարտը, գուցե վաղաժամ է փորձ անել սահմանելու նվաճած երկրում մեր ապագա ներքին քաղաքականության միանգամայն որոշակի և անսխալ հիմունքները, այնուամենայնիվ, ինձ թվում է, որ հույժ շահեկան կլինի այսօր իսկ այդ իմաստով ուրվագծել ընդհանուր ուղեցույց սկզբունքները, մանավանդ որ ներկայումս արդեն մշակված է և շուտով կիրառության մեջ է դրվելու «Պատերազմի իրավունքով գրավված Թուրքիայի մարզերի կառավարման» ժամանակավոր կանոնակարգի նախագիծը: Մեր առաջիկա խնդրի ամենամեծ դժվարությունն ու բարդությունը հայկական հարցի բարձրացումն ու լուծումն է: Ամբողջությամբ վերցրած այն փոքր-ինչ դուրս է գալիս ռուսական ներքին պետական կյանքի սահմաններից ինչպես այն առաջնակարգ միջազգային դերի պատճառով, որը Ռուսաստանին բաժին է ընկել Թուրքիայում հայկական քարենորոգումներն անցկացնելիս, այնպես և այն պատճառով, որ Փոքր Հայքի մի մասը կմնա ուրիշ պետության իշխանության տակ: Մեր օգտին անջասվող հայկական գավառների առաջիկա կարգավորման ժամանակ մենք չենք կարող հաշվի չառնել այդ երկու հանգամանքները: Այս առիթով ես ինձ թույլ եմ տալիս ներկայացնել հետևյալ նկատառումները: Ինչպես հայանի է, ծայրահեղ ուղեմիջները, որոնց միջև մեզանում սովորաբար դրվում է հայկական հարցի լուծումը, հանդիսանում են երկու հոսանքներ՝ դրսևցից մեկը հայ ազգայնականների ձգտումն է 1913թ. մեր առաջարկյալ քարենորոգումների ոգուն համապատասխան Ռուսաստանի հովանու տակ հասնել կատարյալ ինքնավարության, իսկ մյուսը՝ որ հակադիր է սրան, հայերի քաղաքական նշանակությունը ձգտում է հավասարեցնել գրոյի և փորձ է անում նրանց տեղը դնել մահմեդականներին:

Ինձ թվում է, որ այս հարցի այս կամ այն կերպ լուծումը ոչ ներքին, ոչ արտաքին քաղաքականության տեսակետից բնավ չի համապատասխանում Ռուսաստանի պետական շահերին: Ինչ վերաբերում է հայերին լայն ինքնավարություն տալուն, ապա չպետք է մոռանալ, որ Մեծ Հայքում, որն այսօր նվաճված է Ռուսաստանի կողմից հայերը երբեք չեն կազմել մեծամասնություն, իսկ նրանց նկատմամբ պատերազմի ժամանակ թուրքերի գործած պատժիչ միջոցառումներից հետո, որոնք բուն հայերի վկայությամբ եղել են ահալոր չափերի, այդ հարաբերակցությունը էլ ավելի է փոխվել ի վնաս հայերի, որոնք այժմ հազիվ թե կազմելիս լինեն բնակչության մեկ քառորդ մասը: Այս պայմաններում հայկական ինքնավարությունն իրականում կհասցնի փոքրամասնության կողմից մեծամասնության անարդար ստրկացմանը:

Դրա հետ կապված չի կարելի համաձայնվել այն կարծիքին, ըստ որի նրանց միջև եղած պայքարում կառավարական իշխանությունը պետք է բռնի վերջինիս կոչվի: Դա կնշանակեր հայերին դնել ավելի վատթար կացության մեջ, քան այն դրություները, որի մեջ նրանք եղել են թուրքական տիրապետության օրոք, և ստիպել նրանց մախանձով լի հայացքներն ուղղել դեպի իրենց արտասահմանյան հայրենակիցները, որոնց համար այս կամ այն կերպ ապահովված կլինի ազատ զարգացումը: Բացի դրանից, հարցի այդպիսի լուծումը կարող է Ռուսաստանին դնել անհարմար դրության մեջ, որովհետև բոլոր տերություններից ամենից եռանդազին նա է պաշտպանել Թուրքահայաստանում լայն բարենորոգումների անցկացման ծրագիրը:

Այս նկատառումներով ինձ թվում է, որ մեզ համար լավագույն ելքը կլինեն Թուրքիայի նոր նվաճված մարզերը կարգավորելիս առանձնապես խստորեն ղեկավարել օրինականության, արդարության սկզբունքներով և այդ վայրերում միանգամայն անաչառ վերաբերվել բոլոր տարբեր ազգությունների պատկանողներին, առանց նրանց միմյանց հակադրելու և ցույց չտալ բացառիկ հովանավորություն որևէ ազգության՝ ի վնաս մյուսի: Այս ձևով հնարավոր կլինեն հայերին, որոշակի սահմաններում, վերապահել դպրոցական և եկեղեցական անկախություն, մայրենի լեզվից օգտվելու իրավունք, ինչպես նաև քաղաքային և գյուղական ինքնավարություն՝ ընտրությունների ժամանակ բնակչության հարաբերակցության տոկոսի պահպանմամբ հանդերձ: Ոչ քրիստոնյա տարրերի նկատմամբ հարկավոր է կիրառել նույն սկզբունքները, որքանով դա թույլ կտան տեղական պայմանները և նրանց կուլտուրական զարգացման աստիճանը: Վերը հիշված ժամանակավոր կանոնակարգի մախսագիծը արդեն հաշվի է առնում այդ տեսակետը, ինքնավարության ինչ-որ մի մասնիկ տալով «գյուղական համայնքներին» և «գյուղական մարզերին»: Օրինականության և անաչառության նույն սկզբունքը պետք է պահպանվի տեղական հողատիրության և գաղութաբնակեցման հարցերը լուծելիս: Այս տեսակետից հույժ անհրաժեշտ է խստագույն հետաքննության ենթարկել վերջին ժամանակներում տեղի ունեցած այն բազմաթիվ դեպքերը, երբ մահմեդականները ինքնակամորեն զավթել են արտաքսված կամ սալանված հայերի ունեցվածքը: Անհրաժեշտ է վերականգնել իսկական սեփականատերերի և նրանց ժառանգների իրավունքները:

Իմ խորին համոզմամբ վերոհիշյալ սկզբունքների կենսագործումով տեղի բնակիչները կհամակվեն հարգանքով հանդեպ տեղական իշխանությունը, ամեն տեսակ անառողջ ներքին և արտաքին

քարոզությունը կկորցնի ոտքերի տակ հողը, և սեղի բնակիչների համար կստեղծվեն կյանքի այնպիսի պայմաններ, որ նրանք առանց արհեստանքի կհիշեն թուրքական տիրապետության անցած ժամանակները:

Սագոնոյ
PAT էջ 207-209

ԿՈՎԿԱՍԻ ՓՈՆԱՐՔԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱՍԱՐԱՐԻՆ

*Նամակ թիվ 21083
Թիֆլիս 16 հուլիսի 1916թ.*

Ի պատասխան Ձեր նամակի, հայտնում եմ, որ ես լիովին համաձայն եմ Ձեզ հետ, որ ծայր աստիճան ցանկալի կլիներ հենց հիմա, մինչև պատերազմի ավարտը, ուրվագծել Ռուսական կայսրության սահմանների մեջ մեր կողմից պատերազմի իրավունքով գրավված թուրքական մարզերը ներառելու վերաբերյալ ուղեցույց սկզբունքը և հիանալի գիտակցում եմ հայկական հարցի քարոզությունը և լուծման դժվարությունը:

Ռուսական կայսրության ներկա սահմանների ներսում հայկական հարց, իմ խորին համոզմամբ, բնավ գոյություն չունի, և պետք չէ անգամ թույլ տալ հիշեցում այդ մասին, որովհետև վիճարկության սահմաններում ռուսահպատակ հայերը մահմեդականների, վրացիների և ռուսների հետ միասին հանդիսանում են իրավահավասար ռուսահպատակներ: Կովկասում իշխանությունը պետք է ձգտի առանց բացառության բոլոր ազգությունների լիակատար իրավահավասարությանը և չեմ կարող թաքցնել, որ գոյություն ունեցող ազգային բախումներում, մինչև այսօր լուրջ ազդեցություն է ունեցել, գուցե և ոչ միտումնաբար, երկրամասի իշխանության նպատակադրվածությունը: Դարավոր այդ գծությունները կվերանան, երբ իշխանությունը գիտակցի, որ Կովկասի ազգությունները պետք է օգտվեն նույն այն իրավունքներից, ինչ ռուսահպատակները:

Շարադրվածի հիման վրա ես գտնում եմ, որ պետական տեսակետից հայկական հարց ըստ էության գոյություն ունի լոկ ներկա պատերազմից առաջ եղած կայսերական սահմաններից դուրս, այսինքն մեր կողմից այժմ նվաճված թուրքական վիլայեթների շրջա-

նում:

Անցնելով Ձեր կողմից շարադրված կարծիքի էությունը, ես ծայր աստիճան ուրած եմ նշել իմ տեսակետի և ձեր արտահայտած նկատառումների լիակատար միասնությունը:

Ռուսաստանը, որն անշուշտ, ամենից ավելի մեծ եռանդով էր պաշտպանում լայն բարենորոգումների անցկացումը Թուրքահայաստանում, չի կարող հաշվի չառնել այս պատերազմի ընթացքում մահմեդական ճնշման հետևանքով հայ ժողովրդի կրած տառապանքները: Կասկածից վեր է, որ Թուրքիայից նոր նվաճված մարզերի կարգավորման ժամանակ հարկավոր է ամենակտրոնկ ձևով սկիզբ դնել օրինակաւնության ու արդարության՝ նվաճված մարզերում բնակվող բոլոր ազգությունների հանդեպ: Հարկավ, չշոշափելով Ռուսաստանի հովանու տակ Հայաստանի ինքնավարության հարցը, մի հարց, որն ամենայն հավանականությամբ առայժմ կյանքի չի կոչվելու և որը, իմ կարծիքով, կարող է վտանգավոր կերպով բարդացնել այս պատերազմի ժամանակ ծնունդ առած հարցերի լուծումը, ես լիովին Ձեզ հետ համաձայն եմ, որ պետք է, և միանգամայն հնարավոր է, հայերին վերապահել դպրոցական և եկեղեցական անկախություն, եկեղեցական հարստությունների և գույքի կառավարման իրավունք, մայրենի լեզվից օգուվելու իրավունք՝ բոլոր պաշտոնական դեպքերում ոռուսաց լեզվի առաջնության պայմանով: Հայերին պետք է վերապահել նաև քաղաքական և գյուղական ինքնավարություն՝ ընտրությունների ժամանակ բնակչության հարաբերակցական տոկոսի պահպանմամբ հանդերձ: Ոչ բրիտանոյա տարրերի նկատմամբ հարկավոր է տեղական պայմանների և նրանց կուլտուրական զարգացման աստիճանի համեմատ կիրառել նույն սկզբունքները:

Իսկ ինչ վերաբերում է տեղական հողատիրության և գաղութաբնակեցման հարցերի լուծման ժամանակ այդ նույն օրինականության և անաչառության պահպանմանը, ապա ես, իհարկե, լիովին միանում եմ Ձեր շարադրած կարծիքին: Իմ և Ձեր կարծիքների համերաշխությունն ապացուցելու և ձեզ հայտնի դարձնելու համար կցում եմ իմ ս.թ. մարտի 19-ի հրամանի պատճենը, որը մեր նվաճած թուրքական մարզերում արգելում է ամեն տեսակ ինքնագլուխ բռնագրավումներ:

Վերջում չեմ կարող լռել պարենային ճգնաժամի անխուսափելիության մասին, որը հղի է լուրջ հետևանքներով ինչպես բանակի, այնպես էլ Կովկասյան երկրամասի համար, ես չեմ կարող ուշադրություն չդարձնել այդ վտանգին, ուստի այժմ արդեն հրամայել եմ

սկսել հայ գաղթականներին Թուրքիայից նվաճված մարզերի սահմաններում իրենց հարազատ վայրերը վերադարձնելու հարցի քննարկումը, այն հաշվով, որպեսզի նրանց հնարավորություն տալով վերստին ամրանալ հայերի անդաստաններում, զգալիորեն թեթևացվի գաղթականների պարենավորման գործը և զուգահեռաբար կյանքի կոչվեն Թուրքահայաստանի արգավանդ հողերը, մի բան, որը անտարակույս, լրջորեն կթեթևացնի բանակի պարենավորման գործը:

Խորապես Ձեզ հարգող Նիկոլայ:

PAT էջ 211-212

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱՍԱՐԱՐ ՍԱԶՈՆՈՎԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՆԱՍԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻՆ

1916. հունիսի վերջ - հուլիսի սկիզբ

Պետրոս Մեծի ժամանակներից ի վեր Ռուսաստանի հիմնական խնդրին է հանդիսացել ձգտումը դեպի հարավային չսառչող ծովի ազատ տիրապետումը: Երկու հարյուրամյակների ընթացքում Ռուսաստանը հետևողականորեն քայլ առ քայլ մոտենում է այդ խնդրին, սկզբում հաւտատվելով Ազովի, իսկ հետո Սև ծովի ափին և, վերջապես, ներկայիս պատերազմում ընդհուպ մոտենալով բաղձալի նպատակին՝ նեղուցներին տիրանալուն: Բոլոր պատերազմները, որոնք Ռուսաստանը վարել է Թուրքիայի դեմ, վերջին հաշվով վարվում էին հանուն այդ հիմնական նպատակի: Բնականաբար Ռուսաստանը միշտ շահագրգռված է եղել Թուրքիայի թուլացմամբ, և, այդուհանդերձ, նա պետք է ամեն կերպ նպաստեր Թուրքիայում կենտրոնախույս և նրան սպակազմակերպող տարրերին: Այդպիսի տարրեր Թուրքիայում եղել և մնում են այն բնակեցնող քրիստոնյաները: Ռուսաստանը, նպատակ հետապնդելով թուլացնել թուրքական հզորությունը և այդ իսկ պատճառով օժանդակելով քրիստոնյաներին նրանց պայքարում անկախության համար, Արևելքի քրիստոնյաների աչքերում ձեռք բերեց ազատարարի համբավ: Պատմությունը մեր պատերազմը Թուրքիայի հետ 1878 թվականին անվանեց ազատագրական պատերազմ: Այս բարոյական կողմը շատ արագ հետին պլան մղեց այն պատմական հիմքերը, որոնց զուգահեռ հետևանքն էր Առաջավոր Ասիայում քրիստոնյաների պաշտպանու-

թյունը, հիմքեր, որոնք, ինչպես վերը նշվել է, կայանում են մեր ձգտման մեջ ելք ունենալու դեպի շատչող ծով: Թուրքիային թուլացնելու այդ նույն շահերից ելնելով, Ռուսաստանը, ինչպես հայտնի է, ամեն կերպ նպաստում էր Բալկանյան միության ստեղծմանը, որը ցավոք, փայլուն սկզբից հետո ավարտվեց բալկանյան ժողովուրդների գժտությամբ: Միանգամայն ակնհայտ է, որ ներկա մեծ պատերազմում Բալկանյան միությունը, եթե այն չքանդվեր, կարագացներ եվրոպական պատերազմի ավարտը:

Ռուսաստանը Թուրքիայի թուլացման այդ նույն նպատակով իր պետական խնդիրն էր համարում Թուրքիայում հայերին օժանդակելը և դրա հետևանքով, բարձրագույն բարեհաճությամբ, սկսած 1912 թվականից, ռուսական դիվանագիտությունը ձեռնարկում է ամենաեռանդուն քայլերը Թուրքահայաստանում բարենորոգումներ մտցնելուն ուղղված: Ընդ որում Ռուսաստանը հանդիպում էր ամենաբարեկամական մթնոլորտին Թուրքիայի հայերի շրջանում և հսկայական օժանդակություն ռուսահպատակ հայերի կողմից, որոնք, ինչպես հայտնի է, մեծ ազդեցություն ունեն Թուրքիայում իրենց հայրենակիցների վրա: Նախարարների խորհրդին հայտնի է դիվանագիտական այն պայքարի բոլոր մանրամասնությունների մասին, որը վարում էր Ռուսաստանը և որն ավարտվեց բարեփոխումներով՝ 1914թ. հունվարի 24-ին հաստատված սուլթանի կողմից: Արտաքին գործերի նախարարության հրատարակած «նարնջագույն գրքում» հրապարակված են բոլոր փաստաթղթերը, որոնք վերաբերում են այդ պայքարին: Արտաքին գործերի նախարարությունը դեռ այն ժամանակ գերազանց գիտակցում էր, թե ինչ դեր կարող էին խաղալ հայերը Թուրքիայի հետ մեր բախման դեպքում և իր հաճելի պարտքն է համարում հայտնել, որ նախարարությունը չի սխալվել իր հաշվարկներում:

90-ական թվականների կեսերին թուրքական ժառանգության համար պայքարում մրցակիցների շարքի մեջ մտավ նաև Գերմանիան: Թվում էր, որ Թուրքիայի հետ բնութանույ սահմանի բացակայությունը խանգարում է նրան ներթափանցել այնտեղ, թվում էր, որ առանց անմիջական ազդեցության հնարավորության անհնար է նաև թուրքական գործերի վրա ազդեցությունը, իսկ հատկապես քիչ հույս կա հաջողության մյուս մեծ տերությունների հետ մրցակցության մեջ: Մակայն Գերմանիան բավականին վարպետորեն օգտագործեց իր դրության թվացյալ թուլությունը: Նրա համար բավականին հեշտ էր ապացուցել իր անտարբերությունը տարածքային ձեռքբերումների նկատմամբ Թուրքիային: Ի հեճուկս Ռուսաստանի, և նրա հետ պայ-

քարելու շահերից ելնելով, նա շահագրգռված էր Թուրքիայի հզորությանը և ռազմական պատրաստվածությանը: Բնական է, ուստի, որ Գերմանիան իր ողջ ուշադրությունը կենտրոնացրեց Թուրքիայում ռազմական կարգի վերականգնակերպման վրա, պետության կառավարման ամենախոր հանքերը ներթափանցելու և փոքրասիական թուրքական շուկաների տնտեսական նվաճման վրա: Թուրքիան գիտեր, որ Թուրքիայի քրիստոնյա տարրերը Ռուսաստանի ձեռքերում հանդիսանում են միջոց Թուրքիայի պետական հզորությունը թուլացնելու համար: Այդ պատճառով 80-ական թվականներից սկսած թուրքական նախկին սուլթան Աբդուլ Համիդը զբաղվեց Հայաստանում հայերի հետևողական ոչնչացմամբ: Հայերը վերջին քրիստոնյա ժողովուրդն էին, որոնք մնում էին թուրքերի իշխանության տակ, որոնց հովանավորելը մտնում էր Ռուսաստանի խնդրի մեջ: Ենչու է, Թուրքիայում գոյություն ունի հույների մեծ քանակություն, բայց նրանք մեծ մասամբ ապրում են Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտից դուրս գտնվող շրջաններում: Հայաստանում հայերի ոչնչացումը կատարվում էր նրանց ֆիզիկական բնաջնջման և մահմեդական տարրերով Հայաստանում հայկական տարրի քայքայման ճանապարհով, դրա համար ներկայիս վիլայեթները վարպետորեն կարկատելով:

Գերմանիան ոչ միայն չէր հակադրվում նախկին սուլթանի նշված քաղաքականությանը, քաղաքականություն, որն անշեղորեն վարվել և շարունակում էր վարվել երիտթուրքերի կողմից, այլև, ընդհակառակը, անչափ կարևոր էր համարում Թուրքիայի և Ռուսաստանի ապագա ռազմական թատերաբեմի ժողովրդագրական նախապատրաստումը: Թուրք-գերմանական տեսակետը առավել ցայտուն հասկանալու համար անհրաժեշտ է կանգ առնել ավելի մանրամասն այս հարցի վրա:

Ամբողջ Փոքր Ասիան, Մարմարյան և Էգեյան ծովերից մինչև Կասպից ծովի կովկասյան ափը՝ 24-րդից մինչև 46-րդ միջօրեականները, այսինքն մոտավորապես երկու հազար վերստ տարածության վրա, բնակվում է թուրք-թաթարական ցեղը, որը դավանում է մահմեդականություն (արևմուտքում՝ սուննիներ, արևելքում՝ շիաներ), որոնք խոսում են մեկ լեզվով և վառ զգում են իրենց ազգակցությունը: Ահա հենց այդ հսկայական տարածքի մեջտեղում 34-րդ և 42-րդ միջօրեականների միջև, այսինքն մոտավորապես 600 վերստի տարածության վրա, գոյություն ունի ճեղքվածք, որը կոչվում է Հայաստան, որտեղ թուրքական ցեղը համարյա վերանում է և փոխարինվում է իրեն խորթ արիական ծագման քրիստոնյա ցեղով՝ հայերով:

Հայաստանի արևելյան մասում հայերին խիտ խառնվում են

քրդերը: Վերջիններս սկսեցին լցվել Հայաստան, նեղել տեղաբնիկ բնակչությանը ընդամենը վերջին 35-40 տարիների ընթացքում, շնորհիվ Աբդուլ Համիդի մտցրած հայերի բնաջնջման քաղաքականության:

Էուն Բուրդիստանը գտնվում է Հայաստանից դեպի հարավ և հարավ-արևելք (3⁰-37⁰ հյուսիսային լայնության և 38⁰-47⁰ արևելյան երկայնության միջև), իր արևելյան հատվածով խորապես մտնելով Պարսկաստանի մեջ:

Հայերը և քրդերը, այսպիսով, թուրքերին բաժանում են երկու հատվածի՝ արևմտյան (հայտնի թուրք-օսմանների անվան տակ) և արևելյան՝ հայտնի Ռուսաստանում քաթարների անվան տակ, որոնք բնակեցնում են ամբողջ արևելյան Անդրկովկասը և ընդարձակ Պարսկական Ադրբեջանը:

Հայերը ապրում են իրենց տարածքում ավելի քան երեք հազար տարի: Նրանց մոտ 80 %-ը այնտեղ զբաղվում է երկրագործությամբ, իսկ մնացածը ապրում են քաղաքներում, զբաղվելով առևտրով և արհեստներով: Ինչ վերաբերում է Փոքր Ասիայի արևմտյան մասում թուրք-օսմանների մեջ ապրող հայերին, ապա նրանք գլխավորապես բնակեցնում են քաղաքները և իրենց ձեռքում կենտրոնացրին Ասիական Թուրքիայի ողջ առևտուրն ու արհեստները: Այս ցեղը տարբերվում է բարձր զարգացած գիտակցությամբ, եռանդով և աշխատասիրությամբ, առավել զգայուն է եվրոպական մշակույթի ընկալման հանդեպ և խորապես կապված է իր կրոնի և ազգության հետ: Հայերի վերջին հատկությունները օգնեցին նրանց դիմակայել մահնեդական լծի բոլոր սարսափներին, մինչ այժմ անսասան պահպանել իրենց ողջ ազգային կերտվածքը և հենց այդ տարածքը և, ի հեճուկս դրա, գրավել բացառիկ դիրք Ասիական Թուրքիայի ժողովուրդների մեջ, չբացառելով հենց թուրք-օսմաններին:

Նրանց հարևանները, քրդերը, միայն վերջին 30-40 տարիների ընթացքում սկսեցին նստակյաց դառնալ: Նրանք դեռևս պահպանել են քոչվորական կենցաղը և կլանային դրվածքը, ինչպես նաև կիսավայրենի, դաժան, հովվի բնավորության բոլոր առանձնահատկությունները՝ խրախուսվելով իշխանության կողմից հայ երկրագործների հանդեպ դաժանություններ կատարելու գործում:

Միանշանակ պարզ է, թե ինչու էր Գերմանիան հակադրվում Հայաստանում ռուսական բարենորոգումների նախագծին և դրան հակադրում էր երկու սեկտորների բաժանելու իր առաջարկությունը: Հնարավորություն չունենալով բացարձակապես ժխտել այդ բարեփոխումների անհրաժեշտությունը, գերմանական դիվանագիտու-

քյունը ամեն կերպ արգելակում էր դրանց իրագործումը և հասավ, ինչպես հայտնի է, Հայաստանի նշված բաժանմանը երկու մասերի: Եթե Գերմանիան, այնուամենայնիվ, վերջին ռուպեին համաձայնվեց Հայաստանում բարենորոգումների, թեկուզև այդ տեսքով, ապա ոչ առանց հետին մտքի՝ հայերին իր կողմը գրավելու համար: Հակադրվելով Հայաստանում բարենորոգումներին, Գերմանիան Թուրքիայի առջև ցուցադրում էր իր նվիրվածությունը նրան, համաձայնվելով բարենորոգումների կրճատված ծրագրին, նա ձգտում էր ցույց տալ հայերին, որ առանց իր աջակցության բարենորոգումների անցկացումը անհնար կլիներ:

Գերմանիայի կողմից մեզ պատերազմ հայտարարելուն պես «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության անդամ Նաջի-Բեյը և Վանի գեներալ-նահանգապետ Թփսիմ բեյը համոզում էին հայերին կցվել թուրքերին և կազմել կամավորական ջոկատներ, թեկուզ մի քանի հարյուր մարդու քանակով, նրանց զինելով Թուրքիայի հաշվին: Ընդ որում նրանք չէին թաքցնում, թե ինչպիսի քաղաքական և բարոյական նշանակություն կունենա հայերի հանդես գալը թուրքերի հետ ձեռք-ձեռքի տված: Երիտթուրքերը, վստահ լինելով իրենց հաղթանակի մեջ, մտադիր էին Ռուսաստանի սահմանները հեռացնել մինչև Կովկասի լեռները և Անդրկովկասում ստեղծել երեք ինքնավար շրջաններ՝ հայկական, վրացական և թաթարական: Հայերին նրանք խոստանում էին ընդարձակել Հայաստանի տարածքը, նրան միացնելով ռուսական Հայաստանը: Երիտթուրքերը անկեղծ և ջերմորեն հավատում էին, որ ինքնավար բուֆերների ստեղծումը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև դժվարին կդարձնի ապագայում Ռուսաստանի անմիջական ազդեցությունը Թուրքիայի վրա: Հենց Գերմանիայում ռուսահպատակ հայերը, անակնկալի եկած պատերազմով, հանդիպում էին բավականին նախագգուշական վերաբերմունքի, ճիշտ այնպես, ինչպես ճապոնացիները: Այս վերջիններս նման վերաբերմունք գգում էին, և նախքան Ճապոնիայի միջամտությունը պատերազմում դաշնակիցների կողմից նրանք հեռացան Գերմանիայից: Հայերին հատկացվում էին հասուկ վագոններ, նրանց, ի տարբերություն մյուս ռուսահպատակների, թույլատրում էին երթևեկել հասուկ գնացքներով և ոչ մի խոչընդոտ չէին ցուցաբերում նույնիսկ զինապարտներին, սակայն և թուրքերը, և գերմանացիները սխալվեցին իրենց հաշվարկներում հայերի նկատմամբ: Ռուսական դիվանագիտության աշխատանքը պսակվեց հաջողությամբ: Դրան որոշակի օգնություն ցուցաբերեց վճռական պահին այն համակրանքը, որն ունի Թուրքիայի հայկական շրջաններում ռուսական անունը:

Հայերը Թուրքիայում ոչ միայն կանգնած չէին թուրքերի կողքին, ինչն ըստ էության նրանց քաղաքացիական պարտքն էր, այլև կազմեցին բազմահազարանոց ջոկատներ, որոնք մեծ մասամբ կազմված էին թուրքահայատակ հայերից: Գնահատելով կատարվող իրադրության նշանակությունը, թուրքական գործիչներից մեկը՝ Ջևդեթ-բեյն ասում էր. «Ռուս զինվորի գնդակը հարվածում է մեր ոտքին, հայի գնդակը՝ ուղիղ մեր սրտին»: Այս պատերազմում հայերի ողջ նշանակությունը մեզ համար գնահատելու համար բավական է նշել վերջին մարտերում սպանված թուրք սպայի օրագրից մի հատված: Դրա մեջ գտնում ենք հետևյալ տողերը. «Եթե մեր հայերը միանային մեզ, մենք վաղուց ջարդած կլինեինք ռուսներին»: Այսպիսով նախքան պատերազմը, երեք տասնամյակների ընթացքում Թուրքիան ձգտում էր ոչնչացնել հայերին Հայաստանում: Գերմանիան հասկանում և հնարավորության սահմաններում աջակցում էր թուրքերի այդ ծրագրերին, սակայն պատերազմը վրա հասավ Թուրքիային դեռ այն ժամանակ, երբ Հայաստանը առանց հայերի այդ ծրագիրը չէր մոտեցել իր ավարտին: Եվ թուրքերն ամբողջությամբ կարող էին համոզվել իրենց մտադրությունների ճշմարտության մեջ հայերի նկատմամբ: Գերմանիան համամիտ էր այդ մտադրությունների հետ, սակայն, անշուշտ, բացահայտ չէր կարող պաշտպանել Թուրքիային այդ գործում: Մակայն պատերազմը ազատություն տվեց Գերմանիայի ձեռքերին: Ռուսաստանը, իր բոլոր ուժերով գրադված լինելով արևմտյան թատերաբեքում ավստրո-գերմանացիների դեմ պայքարում, ի վիճակի չէր մեծ ուժեր հատկացնել թուրքերի դեմ և այդ իսկ պատճառով ստիպված էր վարել պաշտպանողական պատերազմ, բավարարելով ռազմավարական անհրաժեշտությամբ թելադրված թուրքական տարածքների գրավումով: Թուրքերն օգտագործեցին ստեղծված իրավիճակը, ամբողջ ծավալով կատարելով պատմության տարեգրություններում չլաված դաժանություններ հայերի դեմ: Այս անգամ Գերմանիան բացահայտ պաշտպանում է Թուրքիային հայ ժողովրդի անմարդկային ոչնչացման գործում:

Հայաստանի բոլոր ծայրերից գալիս են ուղղակի սարսափեցնող լուրեր: Տասնյակ հազարավոր հայեր կոտորված են: Կանանց և երեխաների համար բացառություն չի արվել: Հայ բնակչությունը բռնությամբ տեղահանվում է Հայաստանից Սիրիա և Միջագետք: Գերմանիան այս առնչությամբ, արտաքին գործերի նախարարության ունեցած հավաստի տեղեկությունների համաձայն, ունի բացարձակ որոշակի ծրագիր՝ վերացնել հայկական սեպը, որը կազմում է յուրատեսակ կղզի մահմեդական անձայրածիր ծովի մեջ, տեղա-

հանել հայերին Թուրքիայի անապատային շրջաններ, Բաղդադի երկաթուղու ուղղությամբ՝ այս կուլտուրական ժողովրդին թուրքական ժողովուրդների միջից ապագայում օգտագործելու շահերից ելնելով, հանուն գերմանական առևտրական նպատակների: Բացարձակ անհասկանալի է, ուստի, վերը նշվածի կապակցությամբ, այն հովանավորությունը, որը այստաքին գործերի նախարարությունում եղած տեղեկությունների համաձայն, ցուցաբերվում է մեր կողմից գրավված թուրքական տարածքների մոտակա թիկունքում ռազմական իշխանությունների կողմից թուրքերին ու քրդերին: Խուսափելով թուրքերի զագանություններից, հայերը, թվով մոտ երկու հարյուր հազար, անցել են մեր սահմանները: Նրանց օգնելը ոչ միայն Ռուսաստանի բարոյական պարտքն է, այլև թելադրվում է մեր ամենակենսական շահերով: Իսկապես, միայն վերը նշված գերմանո-թուրքական ծրագիրը հայերի նկատմամբ հրամայաբար հուշում է մեզ ծրագիրը՝ ուղիղ հակառակը նրանց ծրագրից: Եթե գերմանացիներին և թուրքերին հարկավոր է Հայաստանն առանց հայերի, եթե նրանց հարկավոր է հայկական սեպի ոչնչացումը, եթե նրանց հարկավոր է ոչնչացնել մեր մահմեդականների և քրդերի ու թուրքերի միջև առկա արգելքը, ապա Ռուսաստանի խնդիրն է ինչ գնով էլ որ լինի վերականգնել այդ հայկական սեպը, այդ արգելքը թուրքերի ու քրդերի և մեր թաթարների միջև: Հայ բնակչության պահպանումը անհետաձգելի խնդիր է: Այդ իսկ պատճառով ամեն կերպ հարկավոր է ձգտել այն բանին, որպեսզի պաշտպանել այդ դժբախտ փախստականների գոյությունը մեր սահմաններում՝ պատերազմից հետո նրանց իրենց հայրենիքը տեղափոխելու նպատակով:

Վերևում նշվել է, թե ինչ հսկայական նշանակություն և ազդեցություն ունեն ռուսահայատակ հայերը Թուրքիայում իրենց հայրենակիցների վրա: Ներկայիս դրությամբ դժվար է կանխատեսել թե Թուրքիան ինչ վիճակում դուրս կգա այս պատերազմից, սակայն, բոլոր դեպքերում կարելի է կարծել, որ կշարունակի իր գոյությունը այս կամ այն տեսքով և բացարձակապես ակնհայտ է, որ մեր հաշիվները նրա հետ հեռու են ավարտված լինելուց: Ուստի հայկական տարրի նշանակությունն ստանում է չափազանց կարևոր բնույթ: Ելնելով ներկայումս տեղի ունեցած փոփոխություններից Կովկասի բարձրագույն ադմինիստրացիայի կազմում, ինչպես նաև մեր գործող Կովկասյան բանակի բարձր հրամանատարական կազմում, արտաքին գործերի նախարարությունը անհրաժեշտ է համարում առաջարկել նախարարների խորհրդին հայտնել նորին կայսերական գերագանցությանը, մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչին ի գիտություն ներքո-

հիշյալը՝

1. Ելնելով հայերի հետ անմիջական բանակցություններից և խոստումներից, որոնք նորին սրբություն Ամենայն հայոց կաթողիկոսին տրվել են նորին կայսերական գերազանցություն կայսեր համաձայնությամբ և գիտությամբ, մասնավորապես նորին կայսերական գերազանցության Կովկասի փոխարքա կոմս Վորոնցով-Դաշկովի կողմից, Ռուսաստանի վրա է, այս ծանր, հայերի համար ողբերգական պահին, հայերին ամեն կերպ պաշտպանելու բարոյական պարտականությունը, այն հայ ժողովրդի, որը հավատարիմ մնալով ռուսական գահին և Ռուսաստանին, պայքարի մղվեց իր դարավոր կեղերիչների դեմ՝ զոհասեղանին դնելով իր ողջ գոյությունը:

2. Ինչպես Թուրքիան, այնպես էլ հատկապես Գերմանիան ձեռնարկում են բոլոր միջոցները Հայաստանից հայերին տեղահանելու և ոչնչացնելու համար: Բնական է ուստի, որ մեր ռազմական իշխանության խնդիրը պետք է լինի Հայաստանում հայկական տարրի բազմակողմանի պաշտպանությունը, մեր կողմից նրա (Հայաստանի) այս կամ այն մասերի գրավելուն պես, ինչպես նաև հայերի էվակուացիային համակողմանի աջակցությունը մեր նահանջի դեպքում:

3. Փախստականներին համակողմանի օգնություն ցուցաբերումը, միաժամանակ միջոցներ ձեռք առնելը ուղղված այն բանին, որպեսզի նրանք չենթարկվեն սփռվելուն Կովկասով և Ռուսաստանով մեկ, որպեսզի հետագայում հնարավոր լինի նրանց Հայաստան հետ վերադարձնել:

4. Հատկապես հարկավոր է հայերի նկատմամբ բարյացական վերաբերմունք Կովկասում, ելնելով նրանց կողմից ցուցաբերված անմնացորդ հավատարմությունից ռուսական շահերին, ինչպես նաև ելնելով այն դերից, որը հայերը ապագայում կարող են խաղալ Թուրքահայաստանի կառավարման գործում, ինչ ձևի որ վերածվի այդ կառավարումը: Յանկացած բախումները աղմինխտորացիայի և հայերի միջև, ինչպիսի մանրուբային բնույթ էլ որ դրանք կրեն, բացի վնասից այն մեծ խնդիրներին, որոնք մեր առջև կանգնած են Առաջավոր Արևելքում, ուրիշ ոչինչ չեն կարող բերել: Չի կարելի չնշել, որ կրելով այդքան զոհեր, Հայաստանը հավատում է մեզ և մեզ հետ է, բնականաբար, հայերը կարող են ցավագին ընդունել վերը նշված բախումները:

*Б. А. Борьян, Армения, международная дипломатия и СССР,
М. 1928-29, т. I, II, էջ 356.*

Հեռագիր թիվ 482

գաղտնի Մանդելշտամից

30 հունվարի 1917թ.

Համաձայն գաղտնի տեղեկությունների, Շվեյցարիայում՝ Բեռնում գտնվող Ալբանիայի դեսպանորդ Սուրբեյա բեյը պնդում է, որ Թալեաթ փաշան Բեռլինում եղած ժամանակ գերմանացիների հետ կնքել է գաղտնի համաձայնագիր, որով Թուրքիան պարտավորվել է Հայաստանին շնորհել ինքնավարություն, փախարենը Գերմանիան երաշխավորել է Օսմանյան կայսրության անձեռնմխելիությունը: Սուրբեյայի խոսքերով, Գերմանիայի նպատակն է՝ իրենց վրայից հանել հայկական կոտորածների պատասխանատվությունը և ազգությունների ինքնորոշման սկզբունքի հետ կապված ռուս պաշտոնյաների մեջ հարուցել համակրանք Թուրքիայի նկատմամբ: Նկատի առնելով, որ Թուրքիային է վերապահվել նախաձեռնությունը, Սուրբեյայի պնդումները չեն հակասում Ժնևում Թուրքիայի հյուպատոսի այն հաղորդմանը (տես իմ հեռագիրը), որ Բեռլինում հայկական հարցը ճանաչել են որպես Թուրքիայի ներքին գործ: Նա սակայն ավելի առաջ է գնում Ցյուրիխում Թուրքիայի հյուպատոսի հայտարարությունից (տես իմ հեռագիրը), ըստ որի ինքնավարությունը հնարավոր է համարվել սոսկ 1914թ. ռուս-թուրքական ակտի սահմաններում: Համենայնդեպս այդ բոլոր երեք տեղեկություններից կարելի է հետևեցնել, որ Գերմանիան հայկական հարցում սկսել է մի նոր խաղ և ձգտում է Թուրքիայի հաշվին մի ավելորդ անգամ հանդես գալ փոքր ժողովուրդների «ազատարարի» դերում: Բնորոշ է, որ Ժնևի հայերի շրջանում մինչև իսկ լուրեր են պտտվում, թե առաջիկայում Գերմանիան հռչակելու է «անկախ» Հայաստան:

Օնու

ՀՀ ՊԿՊԱ, «Զաղվածքների ֆոնդ», գ. 43, ք. 48

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

A ii
86338